

Gemeenschapskunst in nieuwbouwcomplexen?

Een onderzoek naar de rol van gemeenschapskunst bij
gentrification in Delfshaven

23-7-2013

Universiteit Utrecht

Shardé Meijer

Universiteit Utrecht

Gemeenschapskunst in nieuwbouwcomplexen?

**Een onderzoek naar de rol van gemeenschapskunst bij
gentrification in Delfshaven**

Auteur:

Shardé Meijer, BSc (3343774)
Faculteit Geowetenschappen
Masterstudente Stadsgeografie, Universiteit Utrecht

Begeleider Universiteit Utrecht:

Drs. Martin Zebracki

Universiteit Utrecht

Voor u ligt mijn afstudeeronderzoek over gentrification en de rol van gemeenschapskunst hierbij, uitgevoerd in Le Medi te Delfshaven, Rotterdam. Met dit onderzoek hoop ik mijn master Stadsgeografie af te ronden, welke ik met plezier heb gevolgd. Dit onderzoek was aanvankelijk voor mij een hele uitdaging omdat ik me nooit zeer verdiept heb in openbare kunst. Ik weet uiteraard dat het er is, dat het bestaat, maar alle regelingen, samenwerkingsverbanden en andere zaken eromheen waren mij vrij onbekend. Ik heb tijdens mijn stage bij het CBK in Rotterdam dan ook veel geleerd over kunst in de openbare ruimte, waardoor ik als het ware meer in het 'kunstwereldje' terecht ben gekomen. Ik heb deze kennis dan ook in enige mate kunnen toepassen op mijn thesis; zo leer je in de praktijk wat je nu eigenlijk aan het onderzoeken bent! Dit zorgde er tevens voor dat ik het ook leuker begon te vinden naarmate ik er langer mee bezig was. De 'geografische bril' zit er al vanaf het begin van mijn bachelorperiode op, maar ik heb nu toch weer een ander perspectief over de openbare ruimte weten op te doen.

Er zijn uiteraard een aantal mensen die ik graag wil bedanken. Ten eerste Martin Zebracki, mijn thesisbegeleider. Door middel van zijn connecties bij het CBK, heb ik daar een stage kunnen regelen. Hij heeft mij altijd voorzien van opbouwende kritiek, wat mij toch altijd een soort van rust en vertrouwen heeft gegeven. Ik had hierdoor vaak het idee dat ik wel op de goede weg was met het schrijven van mijn thesis en daar ben ik hem heel dankbaar voor! Ten tweede wil ik graag Siebe Thissen en Caro van der Pluijm van het CBK bedanken voor hun hulp en inzichten voor mijn thesis. Door middel van hun kennis over openbare kunst en de stad Rotterdam, alsmede hun connecties in het veld, heb ik in de eerste fase van het schrijven van mijn thesis een duwtje in de rug gekregen. Ten derde wil ik graag alle initiatiefnemers en bewoners van Le Medi bedanken die hebben meegeholpen aan mijn onderzoek. Zonder hen was het uiteraard niet gelukt om dit onderzoek tot een goed einde te brengen. Ik heb genoten van de interviews met hen, ik heb onder andere veel geleerd over de verschillende werkvelden waarin zij verkeren maar ook over de visies van de bewoners. Ik hoop deze ervaring mee te kunnen nemen naar mijn toekomstige baan! Tot slot wil ik mijn ouders, zusje, mijn vriend Edske en mijn vriendinnen Anouk, Marsha en Stella bedanken voor hun steun! Het was altijd fijn om even te praten over de thesis en inzichten uit te wisselen, maar ook vooral het krijgen van de nodige afleiding zo nu en dan!

To slot wil ik u, als lezer, veel leesplezier wensen en bedanken voor uw interesse in dit onderzoek,

Shardé Meijer

Utrecht, juli 2013

Universiteit Utrecht

Met dit onderzoek is getracht een beter beeld te krijgen van de perspectieven van de initiatiefnemers en bewoners van Le Medi in Delfshaven ten opzichte van gentrification en gemeenschapskunst. De hoofdvraag die in dit onderzoek centraal heeft gestaan luidt:

In hoeverre zetten initiatiefnemers gemeenschapskunst in als beleidsmiddel bij gentrification en hoe kunnen de perspectieven van de bewoners daaromtrent worden getypeerd?

Deze hoofdvraag is verder uitgesplitst naar een tweetal deelvragen, te weten:

- 1. Met welke doelen zetten initiatiefnemers, in de context van gentrification, gemeenschapskunst in op sociaal, economisch, fysiek en cultureel vlak in de deelgemeente Delfshaven en waarom?**
- 2. Hoe kunnen de ervaringen van de bewoners van de deelgemeente Delfshaven ten opzichte van de voornoemde doelen van het ingezette gentrificationbeleid worden getypeerd?**

Om bovenstaande hoofdvraag en bijbehorende deelvragen te kunnen beantwoorden is in het theoretisch kader een basis gelegd van waaruit het onderzoek kon worden gestart. Het opgestelde conceptuele schema is voortgevloeid uit het theoretische kader en diende, net als de theorie, voor het afleiden van de verwachtingen voor het onderzoek. Met behulp van een kwalitatief en explorerend onderzoek is getracht zoveel mogelijk data te verzamelen onder de initiatiefnemers en bewoners van Le Medi. Deze data is vervolgens door middel van coderen onderzocht om te kijken of er aan de verwachtingen waren voldaan of niet.

Uit de gedane interviews is naar voren gekomen dat er niet op alle pijlers effecten waarneembaar zijn geworden, iets dat wel verwacht wordt bij het plaatsen van nieuwbouwwoningen (Meier, 2009). Op voornamelijk economisch en cultureel vlak is er vrij weinig impuls gegeven aan de wijk. Wel kloppen de verwachtingen in de zin van dat er een uniciteit is gecreëerd en dat er een nieuwe middenklasse aangetrokken is. Deze middenklasse identificeert zich echter niet met het opgestelde label de 'Nieuwe Rotterdammer'. Het is interessant dat de gesproken bewoners zichzelf wel als anders beschouwen dan de rest van de bewoners van Bospolder Tussendijken. Het blijkt dat Le Medi een klein eilandje in de wijk is gaan vormen in plaats van dat het meer zou integreren in de wijk. De gesproken bewoners hebben het gemeenschapskunst project ervaren als een leuk project waar ze samen konden komen maar ze hebben er geen sociale contacten aan over gehouden. Er was niet echt sprake van een verschil tussen verschillende inkomensgroepen. Er valt niet echt een label te plakken aan gemeenschapskunst dat het voor een bepaalde bevolkingsgroep of sociale klasse is voorbehouden. Om te stellen of het een tool is om onderlinge relaties te genereren is lastig. Dit ligt aan het feit dat het een eenmalig project was. Wel wordt er gevonden dat men hierdoor meer mogelijkheden krijgt om medebewoners te leren kennen. Alle gesproken bewoners vonden dat gemeenschapskunst toegepast moet worden bij andere nieuwbouwcomplexen.

Verdere onderzoeken kunnen inzicht geven hoe er tegengegaan kan worden dat nieuwbouwcomplexen (als Le Medi) een eiland gaan vormen in de wijk; in de zin dat de bewoners van een dergelijk complex een apart groepje gaan vormen binnen de wijk. Het kan tevens interessant zijn om te onderzoeken wat bewoners van de wijk (dus omwonenden) vinden van een complex als Le Medi, zien zij het als een op zichzelfstaand buurtje? Op deze manier kan de sociale diversiteit in ervaringen dus nader onderzocht worden teneinde nog meer gedifferentieerd inzicht in de thematiek te kunnen verschaffen. Het kan ook interessant zijn om te onderzoeken of de perspectieven van de initiatiefnemers en bewoners verschillen wanneer een soortgelijk onderzoek gedaan wordt in een andere context. Op deze manier ontstaat er tevens meer vergelijkingsgrond en een gedifferentieerd inzicht in de perspectieven omtrent gentrification en gemeenschapskunst. Veranderingen en percepties ten opzichte van nieuwbouwcomplexen (als Le Medi) door de tijd heen, kunnen worden aangetoond met een herhaling van het onderzoek in de toekomst.

Voorwoord	Blz. 5
Samenvatting	Blz. 6
1. Inleiding	Blz. 8
Aanleiding en doel	Blz. 8
Relevantie	Blz. 9
Vraagstelling	Blz. 9
Leeswijzer	Blz. 10
2. Theoretisch kader	Blz. 11
Inleiding	Blz. 11
Gentrification	Blz. 12
Gemeenschapskunst	Blz. 14
Beleid	Blz. 17
Conceptueel schema	Blz. 22
3. Methodologie	Blz. 23
Onderzoeksstrategie	Blz. 23
Onderzoeksontwerp	Blz. 23
Onderzoeksmethode	Blz. 23
Respondenten	Blz. 24
Operationalisering deelvragen	Blz. 24
Ethische bezwaren	Blz. 27
Verwachtingen	Blz. 28
4. Context	Blz. 29
Beschrijving onderzoeksgebied	Blz. 29
Casestudy Le Medi	Blz. 32
5. Analyse	Blz. 35
Initiatiefnemers	Blz. 35
Bewoners	Blz. 46
6. Conclusie	Blz. 58
7. Literatuurlijst	Blz. 62
8. Appendices	Blz. 68
Codeboom interview initiatiefnemers	Blz. 68
Codeboom interview bewoners	Blz. 69

1.1 Aanleiding en doel

Openbare ruimten kunnen sterk van elkaar verschillen; sommige wijken (en dus openbare ruimten) kunnen onderhevig zijn aan processen die de wijken veranderen. Dit kan zich bijvoorbeeld uiten in een proces waarbij achtergestelde wijken ineens omslaan en hip worden. Dit verschijnsel wordt ook wel aangeduid met de term 'gentrification' (Clark, 2005; Butler, 2007). Het is opvallend dat kunst en kunstenaars (onderdeel van de 'creatieve' klasse) een belangrijke rol spelen als 'gentrifiers', in wijken die onderhevig zijn aan processen van gentrification. Ze vormen vaak de eerste fase van het proces, door de wijk enigszins op te knappen en zo een positieve draai weten te geven aan het imago van de achtergestelde wijk (Ley, 1996). Gentrification is een verschijnsel waarop de overheid geen invloed heeft, maar wat ze vaak wel zelf wilt genereren. Met ingrepen in de wijken wordt getracht hetzelfde te bewerkstelligen, als dat de 'ongecontroleerde' gentrification zou doen (Uitermark & Duyvendak, 2007). *'The extent to which cultural facilities and programmes positively contribute to the regeneration of areas and neighbourhoods which have been subject to economic and physical decline, and multiple social problems—unemployment, poverty, crime, poor amenities, education and housing—has become a more central concern of governments and regeneration intermediaries'* (Evans, 2005, p.959).

Een openbare ruimte kan verschillende groepen mensen bij elkaar brengen en daardoor bijdragen aan intensere relaties binnen de gemeenschap (Grodach, 2008). Er zijn veel gemeenschappen die hun eigen cultuur en geschiedenis hebben, die toevoegen aan de kwaliteit van de levens van de bewoners (Kay, 2000). Kunst en culturele activiteiten hebben een groeiend aandeel in ontwikkeling van de gemeenschap en in stedelijke vernieuwing. Ze kunnen de omgeving bevorderen; aantrekkelijker maken voor degenen die er wonen maar ze kunnen ook nieuwe investeringen en economische groei aantrekken. Er wordt echter gesteld dat er steeds vaker projecten beschuldigd worden van het feit dat ze elitair zijn en dat ze niet de realiteit van de levens of aspiraties van de bewoners weerspiegelen. Er is daarom een groeiende interesse naar kunstprogramma's die flexibel zijn en inspelen op de lokale behoeften. In stedelijke vernieuwingsstrategieën wordt er meer nadruk gelegd op het zien van de lokale bevolking als de sleutel waardoor vernieuwing kan worden bereikt (Carey & Sutton, 2004; Casanovas, 2005; Thissen, 2007).

Deze kunstprojecten/programma's in de openbare ruimte worden ook wel bestempeld als gemeenschapskunst. Gemeenschapskunst ruimten presenteren kunst, maar dienen tevens als een kunstacademie, een resource centrum of een ontmoetingsruimte voor de gemeenschap (Grodach, 2008). Een kunstproject kan fungeren als een medium, dat individuen en groepen kan aansporen om meer betrokken te raken, en meer te betekenen voor de ontwikkeling van hun gemeenschappen (Kay, 2000). Participatieve kunstprojecten kunnen op zowel individueel niveau als op lokaal niveau ontwikkeling stimuleren. Individuen kunnen hun relatie met de sociale en fysieke omgeving uiten door middel van kunst. Voor de gemeenschap als geheel, is het wenselijk dat groepen bewoners samen werken. Op deze manier kan er sociale cohesie gecreëerd worden; kunstprojecten kunnen bijdragen aan een gedeelde cultuur en identiteit (Carey & Sutton, 2004).

Met dit onderzoek wordt beoogd de kennis over de verschillende perspectieven, ten opzichte van herstructurering en gemeenschapskunst projecten, van de initiatiefnemers en bewoners van een nieuwbouwcomplex te vergroten. In het kader van gentrification beleid en hoe gemeenschapskunst daarin past, dient de wijk Delfshaven in Rotterdam als een goed voorbeeld en zal daarom het onderzoeksgebied zijn.

1.2 Relevantie

Wetenschappelijke relevantie

Uit verscheidene onderzoeken is gebleken dat er te weinig bekend is over de relatie tussen openbare kunstwerken en de ervaringen van het 'publiek'. Het publiek betreft hier de bewoners van de openbare kunst ruimten. Zo stelt Grodach (2008) in zijn onderzoek naar openbare kunst ruimten en de relaties met lokale ontwikkeling, dat de effecten van de openbare ruimte, uit het perspectief van de 'buren' van deze ruimte, niet gemeten zijn. Hoe verschillende groepen of individuen de openbare kunst ruimte ervaren is niet volledig gedocumenteerd en daarom is er toekomstig onderzoek nodig om dit gat te vullen. Zebracki (2012) heeft onderzoek uitgevoerd naar de relatie dynamiek tussen kunstwerken, openbare ruimten en gebruikers. Er is gebleken dat er te weinig kennis bestaat over de relatie tussen kunst en openbare ruimte uit het oogpunt van de bewoners (Zebracki, 2012, p. 2). Met het proces van vernieuwing, wordt er te weinig aandacht besteed aan de stem van de bewoners: *'In practice, local community involvement and the sense they might have of their 'place', is the least evident in this process, as the professional regeneration and cultural intermediaries control the territory and the rhetoric required to maintain the credibility of the expectations of culture-led regeneration'* (Evans, 2005, p.976). In dit citaat wordt er gesproken over 'culture-led regeneration'; de term cultuur wordt vaak gebruikt bij stedelijk vernieuwingsbeleid maar is nog weinig onderzocht. De essentie is voornamelijk hoe mensen (collectief) zichzelf zien; het gaat hierbij om hun identiteit en de identiteit van de wijk, maar ook om erfgoed, geschiedenis, tradities en vaardigheden binnen de samenleving (Kay, 2000). Een belangrijk punt wat aangehaald wordt in het onderzoek van Zebracki (2012), is het feit dat iedere context verschillend is; op zowel regionaal als lokaal en individueel niveau. Verschillen tussen bijvoorbeeld geslacht, leeftijd, beroep, culturele achtergrond en interesses hebben invloed op hoe de openbare ruimte ervaren wordt en hoe hierin wordt geparticipeerd. Kortom: *'In the different understandings of how different landscapes communicate culture, little is known about the relationships between artwork, public space and beholder within geographical layers at the local, regional and the individual level'* (Zebracki, 2012, p.8). Met onder andere dit onderzoek als startpunt, wordt beoogd de perspectieven van de bewoners van Bospolder Tussendijken in Delfshaven, ten opzichte van gemeenschapskunstprojecten in nieuwbouwprojecten te exploreren.

Maatschappelijke relevantie

Tegenwoordig is het een grote wens van veel stedenbouwkundigen om een achterban te hebben, vooral omdat er in toenemende mate bezuinigingen zijn in de kunst en cultuur sector (Zebracki, 2012, p.3). De perspectieven van de bewoners van openbare kunst ruimten zijn belangrijk om te weten. Op deze manier wordt er duidelijk wat er in de buurt speelt en welke ideeën er bestaan met betrekking tot gemeenschapskunst. Het is daarom van belang inzicht te geven in de specifieke context van Delfshaven omdat daar ingezet wordt op gentrification beleid. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen aangeven in hoeverre er een verband bestaat tussen gentrification en gemeenschapskunst en hoe zich dit uit in een nieuwbouwcomplex. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen daarom interessant zijn voor bedrijven en instellingen in de culturele sector, zeker wanneer zij initiatiefnemers zijn bij dergelijke gemeenschapskunst projecten. Er wordt gepoogd met dit onderzoek meer inzicht te verschaffen over de ervaringen van bewoners zodat overheden en initiatiefnemers daarop kunnen inspelen bij andere nieuwbouwcomplexen.

1.3 Vraagstelling

Hoofdvraag:

In hoeverre zetten initiatiefnemers gemeenschapskunst in als beleidsmiddel bij gentrification en hoe kunnen de perspectieven van de bewoners daaromtrent worden getypeerd?

Deelvragen:

- Met welke doelen zetten initiatiefnemers, in de context van gentrification, gemeenschapskunst in op sociaal, economisch, fysiek en cultureel vlak in de deelgemeente Delfshaven en waarom?
- Hoe kunnen de ervaringen van de bewoners van de deelgemeente Delfshaven ten opzichte van de voornoemde doelen van het ingezette gentrificationbeleid worden getypeerd?

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt allereerst een kader geschetst ter verduidelijking van het onderzoek. Dit hoofdstuk is onderverdeeld in de thema's: gentrification en gemeenschapskunst. Er wordt hierbij een onderscheid gemaakt in vier verschillende pijlers: economisch, sociaal, fysiek en cultureel (herstructurering) beleid. Er is hier een koppeling gemaakt met de economische, sociale, fysieke en culturele (verwachte) effecten van openbare kunst. In het methodologische hoofdstuk is de aanpak van de rest van het onderzoek aangehaald. Er is gekozen voor een casestudy die in het hoofdstuk erna besproken wordt. In het empirische hoofdstuk worden de resultaten uit de interviews op een rij gezet en vergeleken. In de conclusie wordt er getracht een antwoord te geven op de gestelde onderzoeksvragen.

2.1 Inleiding

In de jaren 90 werd het belang van de openbare ruimte steeds groter vanwege het idee dat hier het stedelijk leven zich bij uitstek afspeelt (Galema, 2011). Openbare ruimtes maken op allerlei manieren deel uit van het dagelijkse leven van mensen; het kunnen straten zijn, wegen en stoepen om van punt A naar punt B te komen, parken worden gebruikt om bijvoorbeeld te ontspannen en op pleinen kan worden afgesproken met buurtbewoners of boodschappen worden gehaald op de markt (Van Melik, 2008). *'Public space may be seen as a common ground where people carry out the functional activities and rituals that bind a community'* (Zebracki, 2012, p. 13). Op grote schaal kwamen er investeringen in de kwaliteit van de openbare ruimte, als onderdeel van een integrale visie op de aantrekkelijkheid van steden (Galema, 2011). Het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) is in de jaren 90 begonnen met een omvangrijk stedelijk vernieuwingsbeleid dat gericht is op het verbeteren van geconcentreerde wijken ('Krachtwijken'). De focus ligt voornamelijk op naoorlogse hoogbouw wijken in de grotere Nederlandse steden. Eén van de aspecten van dit vernieuwingsbeleid is het aantrekken van beter betaalde huishoudens, door het bouwen van nieuwe woningen voor deze huishoudens. Het Krachtwijkenbeleid wordt tevens ingezet om een wijk een identiteit te geven, een ontmoetingsplek te bieden en om functies bereikbaar te maken (Kloosterman & van der Leun, 1999; VROM, 2005). Het huidige stedelijke beleid wordt ook wel neoliberal genoemd: stedelijke overheden worden steeds meer betrokken bij economische groei en concurrerende herstructurering waarbij ze gentrification incorporeren in het beleid (Sakizlioglu, 2010). Uitermark & Duyvendak (2007) stellen het volgende: *'In the Netherlands, state actors and housing associations ambitiously pursue a project of state-led gentrification in disadvantaged neighbourhoods. The state induces housing associations and seduces private developers to invest in the construction of middle-class, owner-occupied housing in disadvantaged urban neighbourhoods with many low-cost social rented dwellings. Researchers refer to this form of government intervention as 'urban restructuring''* (Uitermark & Duyvendak, 2007, p.125). Ook Doucet et al. (2011) stellen dat gentrification centraal is komen te staan in een groter stedelijk vernieuwingsbeleid en dat dit moet zorgen voor de creatie van meer dynamische wijken, waardoor meer welvarende bevolkingsgroepen worden aangetrokken (Doucet et al., 2011).

Gentrification wordt gezien als een proces van zowel consumptie als productie. Bij consumptie wordt er vanuit gegaan dat veranderingen in de wijk te verklaren zijn in termen van wie er komt wonen en wie er verhuist. Bij productie wordt er meer nadruk gelegd op de rol van de overheid bij het stimuleren van gentrification en het belang van de financiële instellingen die selectief kapitaal verschaffen voor ontwikkeling (Pacione, 2009). Een onderscheid wat in dit onderzoek gemaakt wordt is het onderscheid tussen consumptie gentrifiers en productie gentrifiers. De consumptie gentrifiers zien gentrification als onderdeel van het proces van het creëren van een plaats. Bridge & Dowling stellen dat *'gentrifiers seek to consume a particular home-based aesthetic'* (Bridge & Dowling, 2001, p.93). Het wonen in binnenstedelijke wijken in huizen met een bepaalde esthetische waarde is niet alleen een strategische keuze, maar ook een levensstijl keuze. Deze levensstijl keuze drukt de identiteit uit van degenen die tot de nieuwe middenklasse behoren (Bridge & Dowling, 2001). Er is bij consumptie gentrifiers echter meer aandacht gekomen voor andere vormen van consumptie die plaatsvinden in nieuwe consumptieruimten buitenshuis; voornamelijk restaurants, bioscopen en nachtclubs. Consumptie gentrifiers hebben echter een hekel aan de groei van het aantal productie gentrifiers, omdat het zorgt voor een afname van het gevoel van betrokkenheid en sociale onderscheid. De productie gentrifiers vestigen zich namelijk in een al gegentrificeerde en gecommificeerde plek. Dit uit zich bijvoorbeeld in de tegenstelling van authentieke en 'neppe' restaurants in termen van eigendom en links naar andere landen (Bridge & Dowling, 2001; Rofe, 2003; Bridge, 2006). Zukin (1990) stelt dat *'gentrification's consumption markers are explicitly identified with a specific type and use of space'* (Zukin, 1990, p.40). Het gebruik van de ruimte wordt meer begrepen in residentiële termen, zoals de architectuur van woningen

waardoor bewoners hun onderscheid kunnen uiten. Consumptie kan echter ook plaatsvinden in de duidelijke consumptie ruimten zoals hoofdstraten, die als soort enclave van de hogere middenklasse dienen. Hier worden goederen en diensten aangeboden die inspelen op gentrifiers en tevens bevatten de hoofdstraten nieuwe concentraties van creatief kapitaal in de reclame-, architectuur- en uitgeverij sectoren (Zukin, 1990; Bridge & Dowling, 2001).

2.2 Gentrification

Het proces van gentrification werd als eerste geïdentificeerd in het tijdperk van de de-industrialisatie in de jaren 60. Dit vond toentertijd voornamelijk plaats in de voorsteden van Londen waar de arbeidersklasse woonde (Butler, 2007). In de periode daarvoorafgaand, van 1931 tot 1951, verloren de grote binnensteden, van onder andere Londen, een groot gedeelte van de bevolking aan suburbane gebieden. Het waren voornamelijk de hoger opgeleiden en de middenklasse die wegtrok naar de suburbane wijken (Glass, 1964). Suburbanisatie kan gezien worden als een dominante factor bij het vormen van de structuur van een stedelijke bevolking. Vanaf de jaren 70 kwamen er echter, na de lange trend van bevolkingsafname in de binnensteden, nieuwe residentiële patronen op gang. Het wonen in centrale gebieden in de stad werd een positieve keuze (Zukin, 1987; Karsten, 2003). Gentrification was in feite een spontaan initiatief in de particuliere sector, gedreven door individuele huishoudens uit de middenklasse die de stedelijke omgeving prefereerden boven suburbane wijken. Er waren huishoudens die tussen verschillende stedelijke wijken verhuisden of vanuit de grotere metropolitane gebieden naar de binnensteden kwamen. Door deze patronen ontstond er een golf van kapitaal herinvestering in verslechterde huisvesting (gelegen nabij de zakelijke districten in het centrum), omdat zij ervoor kozen om hun huizen op te knappen (figuur 1). Door de aanwezigheid van deze huishoudens uit de middenklasse en hun invloed op de kwaliteit van de huisvesting, zijn veel binnenstedelijke wijken in een opwaartse ontwikkeling gekomen. Het is voornamelijk een proces van sociale en ruimtelijke differentiatie waarbij de middenklasse en diens levensstijl centraal staat (Zukin, 1987; Kloosterman & van der Leun, 1999; Butler, 2007). Tijdens de jaren 80 en 90 is gentrification een groter fenomeen geworden dat zich uitdijde van steden in Europa tot steden in Noord-Amerika en Australië (Hamnett, 1991). Het was echter zeer geografisch geconcentreerd en daarom op die plekken een kleinschalig en spontaan proces (Hamnett, 1991; Doucet et al., 2011).

Figuur 1: Gentrification proces in Harlem, New York City Bron: Auteur

De definitievorming van gentrification werd als eerste gedaan door Glass. Zij stelde dat gentrification de sociale en ruimtelijke gevolgen van veranderingen in de stedelijke omgeving betreft, welke zelf veroorzaakt worden door grotere sociaaleconomische invloeden (Glass, 1964; Butler, 2007). Deze term wees daarmee op een radicale breuk met de suburbs; op een beweging van huishoudens waarin de kinderen centraal stonden richting de sociale diversiteit van het stadsleven (Zukin, 1987). Gentrification is inmiddels uitgegroeid tot een groter, extremer proces en is daarom als het ware voorbij gegaan aan zijn originele definitie (Butler, 2007). Er zijn verscheidene omschrijvingen van gentrification ontstaan. Hamnett (1991) definieerde gentrification als: *'Simultaneously a physical, economic, social and cultural phenomenon. Gentrification commonly involves the invasion by middle-class or higher-income groups of previously working-class neighbourhoods or multi-occupied 'twilight areas' and the replacement or displacement of many of the original occupants. It involves the physical renovation or rehabilitation of what was frequently a highly deteriorated housing stock and its upgrading to meet the requirements of its new owners. In the process, housing in the areas affected, both renovated and unrenovated, undergoes a significant price appreciation. Such a process of neighbourhood transition commonly involves a degree of tenure transformation from renting to owning'* (Hamnett, 1991, p.175). Ley (2003) en Bridge (2006) stellen dat gentrification betrekking heeft op de overgang van (binnen)stedelijke wijken uit de status van relatieve armoede en beperkte investeringen in onroerend goed, naar een staat van commodificatie en herinvestering. Kunstenaars en esthetisering zijn hierbij van belang in het proces (Ley, 2003; Bridge, 2006). Clark (2005) stelt dat gentrification een proces is waarbij er een verandering van landgebruikers plaatsvindt, waarbij de nieuwe gebruikers een hogere sociaaleconomische status hebben dan de vorige gebruikers, samen met een bijbehorende verandering in de gebouwde omgeving door middel van een herinvestering in vaste activa. Hoe groter het verschil is tussen de sociaaleconomische status, des te meer het proces merkbaar wordt. Dit zal voornamelijk tot uiting komen in de verandering van de gebouwde omgeving (Clark, 2005, p.258; Butler, 2007).

Bij het gentrification beleid is er veel aandacht om wijken economisch, sociaal, fysiek en cultureel te transformeren. De relatie en emotionele binding van bewoners met de wijken zijn eveneens belangrijk. Er wordt namelijk steeds meer ingezet op het branden van wijken, ofwel een wijkidentiteit en leefstijl creëren voor bewoners (Van der Graaf & Duyvendak, 2009; Meier, 2009). Als bewoners een bepaalde associatie hebben met een specifieke plek of identiteit, stelt het hen in staat om zich te differentiëren van andere mensen die in andere delen van de stad wonen (Twigger-Ross & Uzzell, 1996). Een grotere spreiding mensen heeft steeds meer de behoefte om te uiten wie zij zijn als persoon door middel van de wijk waar ze wonen en met wie ze die wijk delen. De woonlocatie is uitgegroeid tot een steeds belangrijkere bron van identiteit constructie voor individuen (Butler, 2007). Er kunnen door Van der Graaf & Duyvendak (2009) vier dimensies worden onderscheiden bij de betrokkenheid met plaatsen:

- ❖ Plaatsidentiteit
- ❖ Hechting aan plekken
- ❖ Hechtingsmotieven
- ❖ Niveau van identificatie

Bij plaatsidentiteit is er sprake van een socialisering met de fysieke wereld. Met welke plekken je je verbonden voelt, zegt tevens iets over wie jij bent als persoon. Het refereert dus aan de persoonlijke en sociale identiteiten die door mensen worden toegekend aan plekken (Twigger-Ross & Uzzell, 1996; Van der Graaf & Duyvendak, 2009). Mensen raken emotioneel betrokken met de omgeving waarin ze wonen; door persoonlijke, sociale en culturele uitwisselingen die zich er afspelen krijgen plaatsen betekenis. De tweede dimensie wordt gekenmerkt door de sociale en fysieke binding. Het draait hierbij om het comfortabele gevoel om te wonen, en het gevoel van jezelf kunnen zijn en je verbonden voelen met gelijkgestemden. De laatste twee dimensies kunnen vertaald worden in de vragen: 'waarom voel ik me thuis?' en 'waar voel ik me thuis?'. Met niveau van identificatie worden de niveaus: huis, buurt en regio bedoeld (Van der Graaf & Duyvendak, 2009).

Vooral yuppies (young urban professionals) hebben tegenwoordig de voorkeur gekregen om in de stad te wonen, voornamelijk vanwege de gedachte dat het bij hun levensstijl past en ze nabij hun werk wonen. Deze groep bestaat uit voornamelijk eenpersoonshuishoudens uit de middenklasse, of stellen zonder kinderen. Yuppies met kinderen beginnen echter steeds meer zichtbaar te worden in de centrale stedelijke gebieden. De yuppies weerspiegelen de nieuwe en snelgroeiende middenklasse die er een extraverte leefstijl op na houden (Karsten & Van Kempen, 2001; Karsten, 2003). Deze nieuwe middenklasse kan gekenmerkt worden als een groep hoogopgeleide, bovengemiddeld verdienende professionals. Doordat ze veelal werkzaam zijn in beroepen in de media- en ontwerpsector maar niet in de commerciële sector, kan er als het ware gesproken worden van een 'nieuwe culturele klasse' (Ley, 1996; Rofe, 2003).

Uit onderzoeken is gebleken dat intrekende bewoners in gentrificerende wijken vaker blank en hoogopgeleid zijn en een hoger inkomen genieten dan mensen die in een niet-gentrificerende wijk intrekken (McKinnish et al., 2010). De nieuwe diensten, winkels en voorzieningen die gecreëerd worden zijn dan ook voornamelijk gericht op deze groep bewoners (Doucet, 2009). De individuele kunstenaar wordt gekenmerkt als een belangrijke vertegenwoordiger in de initiatie van gentrification processen in oude volkswijken (Cameron & Coaffee, 2005). Ley (1996) stelt dat de stedelijke kunstenaar een koloniserende 'arm' is voor de middenklasse en daarbij een stadspionier voor de binnenstedelijke gentrifiers (Ley, 1996). Kunstenaars hebben ervoor gezorgd dat er een countercultuur en aantrekkingskracht van de nieuwe culturele klasse is ontstaan naar de binnenstedelijke gebieden (Karsten, 2003).

Wanneer er niet gekeken wordt naar de gentrifiers, maar naar de andere bewoners, blijkt dat er negatieve percepties kunnen ontstaan. Doucet (2009) stelt: *'As the gentrified population grows, the lower-income retail stores either get pushed further away, or disappear entirely. This then leads to negative perceptions among residents. This spatial and psychological division can also lead to a sense of separation from the boom existing in their community, and a perception among lower-income local residents that new shops and services catering to wealthy gentrifiers were not for them, and not part of their community. In some cases, this can lead to a sense of resentment towards the new residents of the community'* (Doucet, 2009, p.302).

2.3 Gemeenschapskunst

Vanaf 1945 is openbare kunst een opbloeiend fenomeen geweest in Westerse steden (Zebracki, 2012). In Nederland werd in 1951 de kern van de huidige percentageregeling voor gebouwen in beheer van de Rijksgebouwendienst vastgesteld. Ondanks de kritiek op de regeling en aanpassingen die de decennia daarna gemaakt zijn, is de opzet van ongeveer 25 jaar geleden tot op heden bewaard gebleven (Ministerie van VROM, 2009). In de naoorlogse jaren is de percentageregeling uitgegroeid tot een coherent beleid dat gebouwen en locaties voor overheidsgebouwen voorziet van beeldende kunst. De regeling werd dan ook als middel gebruikt om publiek en beeldende kunst te verbinden (Galema, 2011). Kunst in de openbare ruimte is tegenwoordig een kleiner discours geworden binnen het interdisciplinaire veld van stedelijke vernieuwing. De sector Ruimtelijke Ordening is al jarenlang een inkomstenbron voor de professionele kunstsector. Gepaard met de percentageregeling is er financiële ruimte gecreëerd voor het verlenen van opdrachten aan kunstenaars (Fotiadi, 2011; Galema, 2011). Als er actieve betrokkenheid is bij de ontwikkeling van kunstprojecten, kunnen er effecten gegenereerd worden op de verscheidene beleidsaspecten van stedelijke vernieuwing, ofwel het beleid op gentrification (Kay, 2000). Openbare kunst kan op verschillende niveaus toegepast en aangepast worden aan lokale behoeften en omstandigheden (McCarthy, 2006). Het heeft daarbij een groot symbolisch potentieel dat kan helpen bij culturele uiting en veranderingsprocessen (Evans, 2005). Openbare kunst is geen nieuw concept maar bestaat al sinds de oudheid en heeft diepe historische wortels en tradities in verschillende culturen en perioden. Openbare kunst in algemene zin betekent kunst geplaatst in openbare ruimten (Casanovas, 2005). Openbare kunst kan een onderwerp, een voorwerp en/of een proces inhouden, dat op plekken buiten musea en galeries publiek toegankelijk is (Zebracki, 2012). Het kan uiteenlopende vormen aannemen, onder andere: sculpturen, muurschilderingen, kunst verwerkt in architectuur en ook participatieve projecten voor

de gemeenschap in dans en theater (figuur 2). Het kan een permanent of tijdelijk kunstwerk betreffen, met inbegrip van sociale en contextuele kunstpraktijken. Openbare kunst bevindt zich als het ware op een continuüm tussen flagshipkunst en gemeenschapskunst (Kwon, 2004; Remesar, 2005; Zebracki, 2012).

Figuur 2: Muurschildering in Downtown Detroit Bron: Auteur

Er bestaan verschillende opvattingen over openbare kunst, welke onderverdeeld kunnen worden in de volgende vormen (Oosterling, 2002):

- ❖ Kunst in de openbare ruimte
- ❖ Kunst van de openbare ruimte
- ❖ Kunst als openbare ruimte
- ❖ Openbare ruimte als kunst
- ❖ Kunst voor de openbare ruimte

Dit wil met andere woorden zeggen dat er verschillende relaties tussen kunst en de openbare ruimte zijn. De tekst van openbare kunst kan verschillend geïnterpreteerd worden door verschillende toeschouwers in verschillende contexten in tijd, ruimte en plaats (Zebracki, 2012): *'Het prikkelen van de bewuste 'beleving' van het publiek met als resultaat een veranderde perceptie van de omgeving is het eigenlijke kunstwerk'* (Galema, 2011, p. 263).

De integratie van openbare kunst hangt af van de interactie die het onderhoudt met de omgeving en de fysieke waarneming die men erop heeft. Hierbij wordt de triangel zichtbaar van openbare kunst, de omgeving (openbare ruimte) en de mensen (Casanovas, 2005). Openbare kunst kan dan ook op verschillende manieren worden geïnterpreteerd; kunst is als het ware gecodeerd. Het verschilt in feite weinig met kunst in het algemeen, waarbij kwesties van smaken en voorkeuren van het grootste belang zijn. Bij openbare kunst worden deze belangen echter vergroot vanwege het feit dat ze zichtbaar zijn en daardoor onontkoombaar. De reacties op openbare kunst kunnen variëren van zeer vocaal en oppositioneel naar reacties met weinig invloed. Hoe kunst wordt gewaardeerd hangt af sociaal-verworven mechanismen van begrip, die waarnemers (het publiek) van verschillende niveaus bezitten (Sharp, et al., 2005; Prior, 2005). Culturele betrokkenheid is vaak specifiek aan groepen onderscheiden door de plaats van herkomst en persoonlijke kenmerken als leeftijd, geslacht, etniciteit, ras en religie (Markusen & Radwa, 2010; Zebracki, 2012). Uit regionale

participatie onderzoeken is gebleken dat bewoners met een hoger opleidingsniveau (en waarschijnlijk een hoger inkomen) vaker betrokken zijn (Markusen & Radwa, 2010). Er kan tevens afgeleid worden dat de bekendheid van het publiek met het openbare kunstwerk, tot een zekere intrinsieke en extrinsieke waardering leidt van de plaats van het openbare kunstwerk (Zebracki, 2012). De tijd dat het openbare kunstwerk zich in de omgeving bevindt, kan dus bijdragen aan het verzachten van de harde kritische meningen van het publiek omdat het geaccepteerd wordt als onderdeel van het landschap van de stad (Sharp et al., 2005).

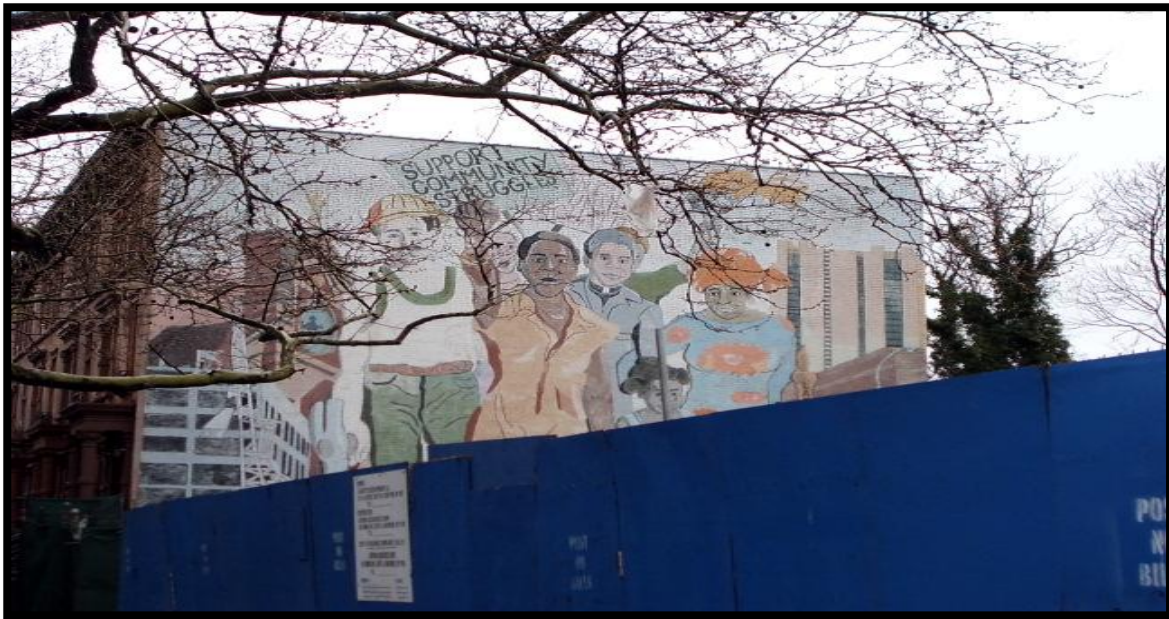
Openbare kunst is altijd geassocieerd geweest met politieke, economische en religieuze machten en functies, maar het gebruik van openbare kunst is met de tijd veranderd (Casanovas, 2005; Galema 2011). Over openbare kunst stelt Kwon (2004): '*.. it moved from an aesthetic function, to a design function, to a social function*' (Kwon, 2004, p. 111). Diende het in de jaren 60 voornamelijk voor het promoten van economische ontwikkeling, wordt het nu gezien als de stabiliserende factor van ontwikkeling van de gemeenschap (Kwon, 2004). Bij openbare kunst is er ook sprake van het creëren van een identiteit. Het publiek kan zich door middel van openbare kunst spiegelen aan een historisch of groepsidentiteit (Van den Hoogen, 2009). Bij het plaatsen van kunst in openbare ruimten worden keuzes gemaakt ten behoeve van anderen en het kunstwerk brengt een verandering in de omgeving teweeg. Het is daarom belangrijk dat mensen niet het gevoel hebben dat er iets opgedrongen wordt en dat er geen rekening wordt gehouden met hun behoeften en belangen (Casanovas, 2005).

Fotiadi (2011) stelt: '*Working on, with, for and about people, means learning people, learning through relating with them, as well as learning how to relate to them*' (Fotiadi, 2011, p.58). De opkomst van gemeenschapskunst hangt samen met het beleid voor stedelijke vernieuwing en transformatie van de Nederlandse steden. Onder gemeenschapskunst vallen de podiumkunsten (muziek, dans en theater) en de beeldende kunst (kunst in de openbare ruimte en conceptuele kunst) (Thissen, 2007). Gemeenschapskunst is onderdeel van de openbare kunst en vormt een belangrijke verschuiving binnen het veld van de openbare kunst. Het is een kunstpraktijk geworden die gesitueerd is in maatschappelijk of cultureel verarmde buurten en daarmee vaak gericht is op specifieke etnische, culturele en sociale groepen.

Gemeenschapskunst is ontstaan in de Verenigde Staten en verspreidde zich daarna snel in de gehele Angelsaksische wereld. Het was aanvankelijk een beweging voor burgerrechten, onder voornamelijk Latino's en Afro-Amerikanen, maar is uitgegroeid tot een middel om publiek domein te bevorderen en/of de culturele infrastructuur. Deze kunstpraktijk dringt niet alleen aan op een heroverweging van de waarden en prioriteiten van openbare kunst, maar dringt ook aan op een heroverweging van plaats specificiteit als een middel om haar doelen te bereiken (Kwon, 2004; Thissen, 2007). Er is sprake van een politieke aspiratie om een grotere democratisering van kunst op gang te brengen. De 'gewone man op straat' buiten de kunstwereld, moet worden aangesproken (Kwon, 2004), zodat het ontwikkelen en uiten van creatieve talenten binnen de gemeenschap op gang komt (Purcell, 2009). '*Publieke kunst moet niet alleen aan de man gebracht worden, maar dient nadrukkelijk bewoners te betrekken bij hun omgeving*' (Van der Graaf & Duyvendak, 2009, p.93). Dit doel gaat gepaard met democratie, sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, diversiteit en het geven van een 'stem' aan de mensen (Burnham et al, 2004) (figuur 3).

Veel openbare kunst opdrachten zijn gefinancierd, wat als gevolg heeft dat kunstenaars die werkzaam zijn in het publieke domein verwacht worden goed te presteren in hun publieke rol (Fotiadi, 2011). Veel kunstenaars schuwen de beperkende grenzen van traditionele institutionele ruimtes zoals musea en galleries. In plaats daarvan werken zij liever in de 'echte' plaatsen, met 'echte' mensen. Op deze manier kunnen dagelijkse kwesties en ervaringen aan de orde worden gebracht (Kwon, 2004). Gemeenschapskunst projecten zijn echter wel complex in de zin dat er veel belanghebbenden bij betrokken zijn en dat er een verscheidenheid aan mogelijke uitkomsten van deze projecten bestaan (Newman et al., 2003). De ene kunstenaar wil bijvoorbeeld dienen als stem van de gemeenschap, waarbij de andere kunstenaar dit een onmogelijke taak vindt. De ene

kunstenaar wil bijvoorbeeld een 'glimlach' uitlokken, waarbij de andere kunstenaar een debat wil uitlokken. Het kan ook het geval zijn dat kunstenaars hopen om helemaal geen publiek hoeven te kiezen (Chapple & Jackson, 2010).

Figuur 3: 'Support Community Struggles' in Harlem, New York City
Bron: Auteur

Finkelpearl (2001) geeft een duidelijke definitie van het begrip gemeenschapskunst: *'So, when one refers to community-oriented art, the terms are loaded, but the usage is fairly clear: it is art that includes people from the lower classes in its creation, consumption or both. This does not mean that the upper classes are excluded from participating in the projects as well, only that they are not the exclusive audience. Art created for insiders in the art world is never referred to as community art'* (Finkelpearl, 2001, p. xi). Kwon (2004) stelt: *'[But] a central objective of community-based site specificity is the creation of a work in which members of a community - as simultaneously viewer/spectator, audience, public, and referential subject - will see and recognize themselves in the work, not so much in the sense of being critically implicated but of being affirmatively pictured or validated'* (Kwon, 2004, p.95). Er zijn verscheidene benamingen voor deze kunstpraktijk gehanteerd namelijk: nieuwe openbare kunst, plaats specifieke kunst, interactieve kunst, geëngageerde kunst, relationele kunst en participatieve kunst (Fotiadi, 2011).

2.4 Beleid

Ondanks de vele omschrijvingen die zijn ontstaan van gentrification kan er geconcludeerd worden dat gentrification vanaf de jaren 60 als sporadisch proces, uitgegroeid is tot een proces dat in de jaren 70 en 80 onderdeel werd van ontwikkelingen in stedelijke en economische herstructurering. Vanaf de midden jaren 90 wordt het in toenemende mate gelinkt met grootschalig kapitaal in wijken die als geheel compleet hergestructureerd worden met hulp van de centrale overheid: generalisatie van gentrification (Hackworth & Smith, 2001; Smith, 2002). Pacione stelt: *'We can also identify a gentrification process in which local government takes the initiative through a major urban renewal project'* (Pacione, 2009, p.212). Met het ingezette stedelijke vernieuwingsbeleid wordt getracht een zelfde soort ommekeer te creëren wat gezien werd bij eerdere ontwikkelingen van gentrification, waarbij de wijken en de openbare ruimtes leefbaarder en aantrekkelijker worden (Kloosterman & van der Leun, 1999). Dit op gentrification gerichte beleid kan uiteengezet worden in vier te onderscheiden pijlers: economisch beleid, fysiek beleid, sociaal beleid en cultureel beleid (Kay, 2000).

Deze pijlers komen hieronder aan bod. Hieronder wordt er tevens per beleidsaspect beschreven wat de claims van openbare kunst zijn binnen het gentrification beleid.

❖ Economisch beleid

Het economische aspect van stedelijke vernieuwing refereert aan het creëren van werkgelegenheid en afname van werkloosheid. Tevens is het beleid erop gericht om kapitaal naar het gebied te krijgen door middel van investeringen en het verstrekken van verkooppunten in het gebied om zo de lokale economie te stimuleren (Kay, 2000). Gentrification in commerciële zin, is een belangrijk onderdeel in het laten heropleven van geconcentreerde wijken. Uit onderzoek is naar voren gekomen dat *'job creation and income growth were particularly strong in the creative and information processing sectors of the economy, including finance, insurance, and real estate; communications; higher education; and business services'* (Freeman & Braconi, 2004, p.42). Groei in de economische sectoren wordt beschouwd als een voorwaarde voor gentrification (Freeman & Braconi, 2004). De drijvende krachten van economische ontwikkeling zijn niet alleen technologisch en organisatorisch van aard, maar vooral menselijk. Menselijke creativiteit wordt gezien als de bepalende eigenschap van het economische leven, en wordt daarbij meer gewaardeerd (Florida, 2002; Peck, 2005). Culturele activiteiten worden steeds dominantier als een bron van stedelijke economische groei, mede door de verdwijning van lokale fabrieksnijverheid en financiële crises (Gospodini, 2006). Het heeft namelijk het ontstaan van nieuwe technologieën, nieuwe industrieën en nieuwe welvaart tot gevolg. Steden zijn als het ware in een race terecht gekomen, waarin er gestreden wordt om talent aan te trekken waardoor er levendige, trendy wijken kunnen ontstaan (Florida, 2002; Peck, 2005). Culturele consumptie kapitaal als een museum of een concert hal, kan hierbij gezien worden als culturele branding van een plek. Dit kapitaal wordt ingezet bij het idealiseren van deze plek als consumptie ruimte (Pratt, 2011). Door de komst van betere winkelveorzieningen en een beter en groter aanbod van diensten, hebben lagere inkomenshuishoudens minder redenen om te verhuizen en op zoek te gaan naar een betere leefomgeving (Freeman & Braconi, 2004).

Er bestaan economische motieven om openbare kunst te financieren, als onderdeel van de culturele industrie. Openbare kunst kan economische activiteit en dus werkgelegenheid op gang brengen, voor onder andere kunstenaars, ambachtslieden, fabrikanten en leveranciers. Het speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol in het ontwikkelen van toerisme. Het biedt als marketing middel en het promoten van plekken: kunst heeft de functie om bezoekers naar een stad te trekken. De spin-off inkomsten zijn de indirecte inkomsten die worden verkregen wanneer bezoekers naast het gekochte podium- of museumkaartje bijvoorbeeld, geld besteden in de stad (Remesar, 2005; Van den Hoogen, 2009; Zebracki, 2012). Het zorgt tevens voor het verstrekken van educatieve middelen en faciliteiten (Remesar, 2005).

Knelpunten bij het economisch beleid

Een bijkomend effect van het aantrekken van veel creatieven naar een gentrificerende wijk, is dat deze groep een druk op de woningmarkt kan genereren. Het risico is dat de diversiteit, die de creatieven juist willen genereren en behouden, maar ook de kwetsbare ecologie van creativiteit verstoord kunnen worden. De creatieven zijn namelijk afhankelijk van mensen die geen creatieve baan hebben (en die daarom in de lagere inkomensgroep vallen). Creatieve plaatsen vertonen vaak de meest uitgebreide vormen van sociaal-economische ongelijkheid (Peck, 2005). Wanneer een plek namelijk voor een bepaald publiek vernieuwd wordt, zorgt het ervoor dat de bevoorrechte groep een betere levenskwaliteit kan genieten, maar dat het voor anderen slechter kan uitpakken (Pratt, 2011).

❖ Sociaal beleid

Het sociale aspect van stedelijke vernieuwing refereert aan het bevorderen van de sociale verbindingen via voorzieningen, organisaties en clubs die de kwaliteit van het leven kunnen verbeteren. Dit wordt getracht te bewerkstelligen door middel van persoonlijk contact tussen individuen, families en groepen in de samenleving (Kay, 2000). Gentrification wordt door veel beleidsmakers gezien als een manier om meer sociaal ingesloten, levendige en duurzame

gemeenschappen te creëren en op te bouwen (Lees & Ley, 2008; Doucet et al., 2011). Door middel van een sociaal gemixte bevolking in de wijken te behouden of te creëren, wordt er getracht om de sociale cohesie te bevorderen. Er wordt verwacht dat door het aantrekken en behouden van huishoudens uit de middenklasse, sterkere sociale netwerken ontstaan tussen de bewoners en dat deze huishoudens als rolmodellen kunnen dienen voor lagere inkomenshuishoudens (Uitermark, 2003; Kleinhans et al., 2007; Meier, 2009). Uitermark & Duyvendak (2007) stellen: 'Instead, gentrification is a means through which governmental organisations and their partners lure the middle classes into disadvantaged areas with the purpose of civilising and controlling these neighbourhoods' (Uitermark & Duyvendak, 2007, p.127). Er wordt van deze groepen huishoudens tevens verwacht dat ze politiek gezien meer betrokken zijn, een hogere economische stabiliteit kennen en een levendiger cultureel klimaat produceren (Uitermark, 2003; Kleinhans et al., 2007; Meier, 2009). Het inzetten van kunst kan bijdragen aan het gevoel van een lokale gemeenschap en kan ontwikkeling van sociale netwerken promoten. Als er een sociale verandering plaatsvindt, ontstaat er meer culturele diversiteit waardoor de integratie van gemarginaliseerde groepen bevordert wordt en voornamelijk dat zulke groepen meer participeren in het proces van het creëren van kunstprojecten (Hall & Robertson, 2001; McCarthy, 2006; Markusen & Gadwa, 2010; Zebracki, 2012). 'Sociaal-politieke afwegingen lijken zich steeds meer te verstrengelen met kunst-politieke ingrepen' (Oosterling, 2002, p.8). Kunstenaars die voornamelijk actief zijn in de openbare ruimte lijken zich in toenemende mate te richten op maatschappelijk en cultureel verarmde wijken en buurten. Zij worden hierbij ook gestimuleerd door (nieuwe) opdrachtgevers als woningbouwcorporaties, cultuurmakelaars, maar ook stadsmariniers en projectbureaus in de wijken (Thissen, 2007). Openbare kunst moedigt de link aan tussen kunstenaars en beroepen die de omgeving vormen, zoals planning, architectuur en bouwkunde (Zebracki, 2012).

Knelpunten bij het sociaal beleid

Een problematisch aspect bij het ingezette beleid is dat er vaak geen toename van sociale cohesie plaats heeft gevonden na de toestroom van de middenklasse in de betreffende wijken. Het contact tussen lage en hoge inkomenshuishoudens en tussen huurders en kopers in vernieuwde wijken neigt oppervlakkig te zijn en in de ergste situaties vijandig (Uitermark & Duyvendak, 2007). Overheden en beleidsmakers blijven het aantrekken van hogere inkomensklassen echter zien als de oplossing voor het opwaarderen van de wijken (Uitermark & Duyvendak, 2007; Doucet et al., 2011).

❖ Fysiek/esthetisch beleid

Het fysieke aspect van stedelijke vernieuwing refereert aan verbeteringen in de ruimtelijke omgeving en gebouwen om zo de kwaliteit van het leven van de lokale bevolking te verbeteren (Kay, 2000). Om een naoorlogse of oude stadswijk aantrekkelijk te maken voor de middenklasse, wordt er gebruik gemaakt van het bouwen van geprefereerde woningtypen (Meier, 2009). Flagships, megaprojecten maar ook ontwikkelingsprojecten voor nieuwe woningen behoren tot gentrification en staan erom bekend om investeringen met zich mee te brengen in de onderontwikkelde delen van de stad (Doucet et al., 2011). Tevens wordt er ingespeeld op het creëren van een aantrekkelijk woonmilieu. Beleidsmakers zijn daarom ontwerp-thema's gaan bedenken die niet alleen garant staan voor uniciteit maar ook herkenbaar zijn in de architectuur. De achterliggende gedachte is hierbij ook dat door de thematisering van wijken de positieve identificatie van bewoners zullen bevorderen. Door te werken met het identiteitsbegrip kunnen bewoners worden aangesproken die anders niet zouden komen opdagen bij inspraakavonden (Meier, 2009; Van der Graaf & Duyvendak, 2009). Gemeenten zijn hierdoor verwickeld geraakt in een onderlinge concurrentiestrijd met elkaar om het meest aantrekkelijke woonmilieu te bieden aan de burgers en ook het gunstigste vestigingsklimaat voor bedrijven. Aan zulke wijken of gebieden wordt gepoogd een imago te binden, die een bepaalde uniekheid en dus eigen identiteit moet voorstellen. Uit het volgende citaat, welke gebaseerd is op de Kunstnota voor Leidsche Rijn (Utrecht), blijkt dat deze visie omtrent imago branding tot uiting komt door middel van openbare kunst (Van Winkel, 2002): *'Goede kunst op de juiste locatie kan de bewoners het gevoel geven op een bijzondere plek te wonen, in een wijk die de moeite waard is om in*

stand te houden. Voor de bewoner vergroot dit het onmiddellijke woongenot, en voor toekomstige bewoners maakt het de wijk aantrekkelijk. Een wijk met een duidelijk 'smoel' is ook herkenbaar en nieuwsgierigmakend voor mensen die er nog nooit zijn geweest' (Van Winkel, 2002, p.78).

Fysieke vernieuwing wordt niet beperkt tot alleen het bouwen van flagships en regelingen voor de openbare ruimte in stadscentra, maar wordt in toenemende mate gezien door openbare kunstprojecten en belangstelling voor de kwaliteit van het ontwerp in de dagelijkse omgeving (Evans, 2005). Openbare kunst heeft als doel publiek aantrekken en het creëren van ruimtes (zowel fysiek, als virtueel of ingebeeld) waarin mensen zichzelf kunnen identificeren. Dit kan gebeuren door het creëren van een vernieuwde reflectie op de gemeenschap, de openbare ruimtes of het gedrag binnen deze ruimtes (Sharp et al, 2005). Openbare kunst kan bijdragen aan een visuele kwaliteit en kan ruimtes in aangename plaatsen veranderen voor mensen (Casanovas, 2005). Op deze manier kan men aangespoord worden om de openbare ruimte intensiever te gebruiken. Dit kan als gevolg hebben dat een onaangename plek getransformeerd kan worden tot een fysiek referentiepunt (Zebracki, 2012).

Knelpunten bij het fysiek/esthetisch beleid

Door het opwaarderen van verslechterde huisvesting, stijgt de waarde van het onroerend goed (Zukin, 1987). Dit uit zich in de verplaatsing van de oorspronkelijke bewonersgroepen, zoals bij Clark (2005) in zijn definitie van gentrification aan de orde kwam. Zukin (1987) stelt: *'[But].. the pragmatic wedge of their displacement is rising rents and higher sale prices for homes in gentrifying neighborhoods'* (Zukin, 1987, p.135). Niet alleen gerenoveerde huisvesting, maar ook nieuwbouwprojecten spelen hierbij een rol (Doucet et al., 2011). Als lage inkomensgroepen een eigen woning bezitten, kan het voor hen gunstig uitpakken. Zij kunnen de waarde van hun huis zien stijgen naarmate hun wijk omhoog op de markt gaat. Voor huurders is dit niet het geval, dus hoewel het positief kan zijn, is de kans groot dat de verschillen tussen arm en rijk groter worden (Doucet, 2009). Bij verplaatsing van de oorspronkelijke bewoners kan er het geval zijn dat er bijgedragen wordt aan het vernietigen van banden met de wijk en de cultuur binnen een wijk (Sakizlioglu, 2010). Het is ironisch gezien dus vaak de agenda van de overheid die verplaatsing van de oorspronkelijke bewoners tot gevolg heeft (Butler, 2007). Er wordt echter geneigd om de negatieve aspecten van gentrification, als verplaatsing van de oorspronkelijke bewoners, te marginaliseren of zelfs te negeren waardoor er een voornamelijk positieve discours is ontstaan Uitermark & Duyvendak, 2007; Doucet et al., 2011).

❖ Cultureel beleid

Het aansluiten van de economische met de sociale en fysieke uitkomsten van vernieuwing is een uitdaging geworden, waaraan cultuurgeleide projecten geacht worden te voldoen (Evans, 2005). Het culturele aspect van stedelijke vernieuwing refereert voornamelijk aan hoe mensen zichzelf als collectief geheel zien. Het draait hierbij om het imago en zelfbeeld van een gebied, maar ook om het erfgoed, de geschiedenis, tradities en vaardigheden binnen een samenleving (Kay, 2000). Het kan zo een lokale identiteit en een collectief zelfvertrouwen versterken (Mccarthy, 2006). Sinds halverwege de jaren '80 zijn steden in Europa zich steeds meer gaan richten op culturele planning als een bredere strategie voor economische ontwikkeling en ontwikkeling van de gemeenschap (Markusen & Gadwa, 2010). Cultuur-geleide vernieuwing, oftewel vernieuwing waarbij culturele evenementen en flagships gebruikt worden, hebben de grondgedachte voor culturele investeringen breder gemaakt door sociale veranderingen als doel te incorporeren. Met projecten gebaseerd op kunst, in het bijzonder, wordt sociale buitensluiting, het welzijn van de stedelijke bevolking en grotere participatie in het gemeenschapsleven aan de kaak gesteld (Evans, 2005). Openbare kunst dient als een belangrijk onderdeel in culturele vernieuwingsstrategieën, omdat het culturele en sociale identiteiten kan beïnvloeden. Het kan namelijk aspecten van de lokale geschiedenis exploreren, die op hun beurt bij kunnen dragen aan het vormen van dergelijke identiteiten. Het kan mensen op een andere manier naar zichzelf en naar anderen laten kijken waardoor er als het ware nieuw leven

ingeblazen wordt in de relatie tussen culturele, plaatselijke en persoonlijke identiteit (McCarthy, 2006). Wat deze culturele interventies gemeen hebben is het claimen van een uniekheid die non-culturele vernieuwingen niet bezitten. Hierbij valt te denken aan ontwikkeling van minder glamoureuze huisvesting, kantoorpanden en winkellocaties (Evans, 2005).

Openbare kunst kan bijdragen aan het promoten van een imago van een stad en voornamelijk het vernieuwen van dit imago. Het wordt als noodzakelijk gezien om bezoekers en investeringen aan te trekken, maar ook om een bewustzijn van een lokale identiteit te genereren (Hall & Robertson, 2001; McCarthy, 2006; Markusen & Gadwa, 2010). Openbare kunst kan een symbolische waarde creëren en daardoor bijdragen aan een lokale uniekheid. Dit kan als gevolg hebben dat er nieuwe stimuli gegenereerd worden in de creatieve industrie met educatieve en pedagogische waarden en voordelen van dien (Zebracki, 2012). Gemeenschapskunst wordt al vanaf de (late) jaren '60 gekoppeld aan economische en sociale voordelen. Hiermee wordt het versterken van het sociaal kapitaal bedoeld waarbij er sprake is van sociale netwerken, vertrouwen en samenwerking tussen gemeenschappen (Newman et al., 2003). Uit verscheidene onderzoeken naar gemeenschapskunst is naar voren gekomen dat er na het uitvoeren van het gemeenschapsproject op vier verschillende vlakken veranderingen hebben plaatsgevonden. Deze veranderingen omvatten:

Persoonlijke veranderingen: een verminderd gevoel van isolatie, verwerving van nieuwe vrienden met verschillende culturele achtergronden, creatiever en meer zelfvertrouwen.

Sociale veranderingen: een sterker gevoel van lokaliteit (een verhoogd gemeenschapsgevoel) en bevordering van organisatorische vaardigheden.

Economische veranderingen: een positief effect op het aantal nieuwe banen en mensen die werk zoeken, een verbeterd imago van de gemeenschap wat helpt bij het aantrekken van nieuwe investeringen, een toegenomen verkoop van kunstwerken en meer investeringen in kunst programma's.

Educatieve veranderingen: er is enig bewijs van verbeterde schoolprestaties (Matarasso, 1998; Lowe, 2000; Kay & Watt, 2000; Newman et al., 2003; Purcell, 2009).

Knelpunten bij het cultureel beleid

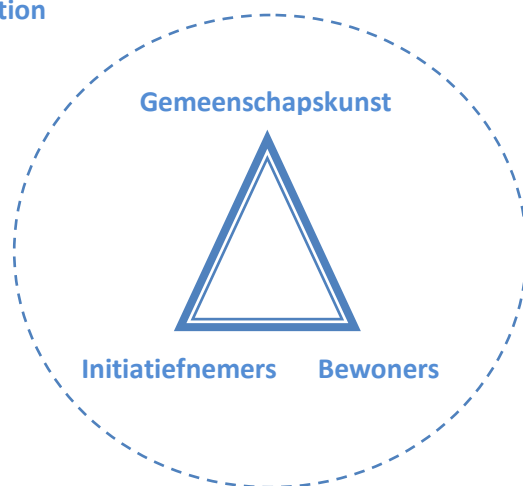
Vaak worden er vernieuwingsprogramma's ontwikkeld die niet verwijzen naar de gevestigde kunst- en culturele groepen, of ze insluiten in het programma. Dit komt door de verschillende aard en verschillende perspectieven van de plannenmakers. De factoren die leiden tot het ontstaan van flagship projecten of mega evenementen, kunnen in de praktijk leiden tot het minimaliseren van de publieke voorkeur en de objectieve analyse van de culturele effecten die deze programma's met zich meebrengen (Evans, 2005). Er is aangetoond dat sociale buitensluiting en ruimtelijke verdelingen door culturele vernieuwingsprogramma's versterkt kunnen worden onder voornamelijk culturele minderheden en sociale groepen (Evans & Foord, 2003). Dit komt onder andere door het ontbreken van een krachtige stem die opkomt voor de minder welgestelden en minder verbonden groepen en gemeenschappen (Evans, 2005).

❖ Conceptueel schema

Aan de hand van dit theoretisch kader kan er een conceptueel schema worden opgesteld. Het conceptueel schema ordent als het ware de belangrijkste kernbegrippen en relaties in een overzichtelijk geheel. Deze is weergegeven in figuur 4, waarbij naar voren komt dat er inter-relaties bestaan binnen het veld van beleid en gentrification.

Figuur 4: Conceptueel schema

Beleid & Gentrification

De gestippelde cirkel stelt het kader van gentrification beleid voor. Het herstructureringsbeleid met de vier verschillende pijlers vormen als het ware het veld waarbinnen verscheidene actoren zich bevinden. De driehoek staat centraal binnen de cirkel en staat voor de inter-relaties tussen de initiatiefnemers, bewoners en gemeenschapskunst. Binnen het veld van herstructurering opereren de initiatiefnemers in principe als productie gentrifiers, zij komen met plannen voor herstructurering in bepaalde stedelijke gebieden. De bewoners fungeren hierbij als consumptie gentrifiers, zij zijn de actoren die de plaats moeten creëren als het ware door in te stromen in nieuwe wooncomplexen (Pacione, 2009). Er bestaat een relatie tussen deze twee verschillende actoren omdat de initiatiefnemers rekening moeten houden met de belangen en wensen van de bewoners; ze moeten een aantrekkelijk woonmilieu creëren. Gemeenschapskunst behoort ook tot de driehoek met inter-relaties omdat het een middel, geïnitieerd door initiatiefnemers, vormt tot bewonersparticipatie.

3. Methodologie

3.1 Onderzoeksstrategie

In het onderzoek naar de rol van gemeenschapskunst bij gentrification is er voor gekozen om gebruik te maken van kwalitatief onderzoek. Het doel was om achter de perspectieven van de bewoners te komen omtrent gemeenschapskunst en gentrification, in een wijk en deelgemeente die onderhevig zijn aan stedelijke vernieuwingsprogramma's. Deze perspectieven werden gekoppeld aan de perspectieven van de initiatiefnemers van het woonproject, om er zo achter te komen of er een gat bestaat tussen de verscheidene perspectieven. Door middel van dit soort onderzoek is het mogelijk om dieper in te gaan op wat er leeft onder een bepaalde doelgroep en waarom dat zo is. Kwalitatief onderzoek heeft als doel: *'gedragingen, ervaringen, beleving en 'producten' van de betrokkenen te beschrijven, te interpreteren en te verklaren'* (Boeije et al., 2009, p.253). Er wordt hiermee tevens getracht om een theoretisch inzicht te genereren (theoretical sampling), door de inter-relaties die voortkomen uit de categorieën te vertalen in een theorie. Dit kan worden omschreven als grounded theory. Er wordt bij grounded onderzoek gebruik gemaakt van theoretical sampling, coderen en theoretische verzadiging (Bryman, 2012).

3.2 Onderzoeksontwerp

Dit onderzoek werd gedaan aan de hand van een case study. De nadruk ligt hier op een intensief onderzoek van de setting; in dit geval een locatie (Bryman, 2012, p.67). In dit onderzoek stond het stedelijk vernieuwingsproject 'Le Medi' in de wijk Bospolder Tussendijken centraal. Voor deze locatie is gekozen omdat het zich bevindt in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven, waar gentrification plaatsvindt. Ook de betreffende wijk waarin zich het wooncomplex bevindt, is onderdeel van stedelijke vernieuwingsprogramma's. In het wooncomplex 'Le Medi' is tevens gebruik gemaakt van gemeenschapskunst. Deze casestudy omvat daarom beide aandachtspunten; zowel gentrification als gemeenschapskunst typeren dit stedelijk vernieuwingsproject. Door het kiezen van een case study is het mogelijk om te reflecteren en te leren van de onderzochte situatie (Zebracki, 2012). Wanneer de uitkomsten vergeleken worden met al bestaande theorieën en andere case study's kan er nuttige kennis gegenereerd worden (Williams, 2000).

3.3 Onderzoeksmethode

Er werd in dit onderzoek gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews omdat er hierbij een lijst van specifieke topics opgesteld is die aan de orde komen, maar waarbij de geïnterviewde wel genoeg ruimte had om vrij te antwoorden en toevoegingen te maken. Deze vorm van interviewen werd gebruikt omdat de vragen hierdoor niet geheel vastliggen en er de mogelijkheid is om door te vragen. Voor dit onderzoek is het van essentieel belang dat er doorggevraagd kon worden bij bepaalde onderwerpen omdat er hierdoor een rijkere dataset ontstond om te analyseren. Als er bij toeval een interessante vraag zich voordien, vanwege bepaalde antwoorden van de geïnterviewde, konden deze gewoon gesteld worden. Het interview proces was flexibel omdat de volgorde niet per se aangehouden hoeft te worden in een semigestructureerd interview. Wel is het zo dat alle vooraf opgestelde vragen behandeld konden worden waardoor er als het ware een betere vergelijkingsgrond ontstond (Boeije et al., 2009; Bryman, 2012, p.471). In de topic lijst stonden dan ook de punten van de vier pijlers van gentrificationbeleid. Ook werd er rekening gehouden met de beleving van de plaats en in hoeverre er een sociale identiteit onder bewoners in dit nieuwbouw complex is ontstaan, mede door het kunstproject. Zo kon als het ware geëxploreerd worden of de doelen van de initiatiefnemers en de kunstenaar gerealiseerd waren. Ook kon er geanalyseerd worden of de doelen van het gentrificationbeleid behaald waren in het project 'Le Medi' en of de rol van het kunstproject invloed heeft gehad op het voorkomen van de knelpunten van het beleid (eerder besproken in de literatuurstudie). Zo werd er dus bij iedere respondent gevraagd naar hun perspectief ten opzichte van gentrification en gemeenschapskunst. Maar omdat perspectieven subjectief zijn, kwam het voor dat sommige respondenten weer net andere aspecten aankaartten

dan de ander (Boeije et al., 2009; Bryman, 2012, p.471). Het principe van constante vergelijking werd dan ook toegepast, wat inhoudt dat wanneer er nieuwe gegevens verzameld werden, deze geanalyseerd werden en waarna de mogelijk nieuwe inzichten werden gebruikt bij het verzamelen van nieuwe gegevens. Wanneer de respondenten een ander aspect aankaartten dan in de topiclijst stond, werd er bij de daaropvolgende interviews stilgestaan bij dit aspect om erachter te komen of de andere respondenten er wel/niet hetzelfde over dachten (Bryman, 2012).

Bij de interviews werd er rekening gehouden met de mate van theoretische verzadiging. Er vonden interviews plaats tot op het moment dat er geen nieuwe of relevante data werd gevonden in een bepaalde categorie, de categorie al ontwikkeld genoeg was qua variatie of als de relaties tussen categorieën al waren vastgesteld en gevalideerd waren. Het is dus niet op voorhand vast te stellen wanneer er gestopt kan worden met de dataverzameling omdat het afhangt van de omvang, variatie en complexiteit van het onderwerp (Boeije et al, 2009; Bryman, 2012, p. 421).

Bij de analyse van de interviews is er aan de hand van de topiclijst een codeboom opgesteld voor zowel de interviews met de initiatiefnemers als met de bewoners. Aan de hand van deze codes zijn de uitkomsten geanalyseerd. Deze codebomen kunnen gevonden worden in de appendices. Er is gekozen voor het handmatig coderen van de interviews, wat inhoudt dat de transcripten zijn uitgeprint en aan de hand van de codebomen zijn gecodeerd met verschillende kleuren. De achterliggende reden om niet te kiezen voor het coderen met (bijvoorbeeld) het computer programma Nvivo is van praktische aard: een persoonlijke voorkeur om geprinte versies naast elkaar te leggen voor een overzichtelijker geheel. In feite is er hetzelfde te werk gegaan als het geval zou zijn geweest bij het gebruik van Nvivo: dezelfde topics in de verscheidene interviews kregen dezelfde kleurcode waardoor het duidelijk werd wat er precies hoorde bij de topics. Er zijn bij de topics een aantal onderverdelingen gemaakt, zogenaamde subcodes. Dit maakte een diepere analyse mogelijk, omdat bepaalde aspecten van bijvoorbeeld gentrification uiteengezet kon worden in meerdere punten.

3.4 Respondenten

De technieken die gebruikt zijn in dit onderzoek betreffen purposive sampling en snowball sampling.

Purposive sampling: Voor deze vorm van sampling is gekozen omdat de cases die gesampled worden relevant zijn voor de onderzoeksvragen die gesteld zijn. Er moet een verscheidenheid zijn in de verkregen samples, zodat de 'sample members' dan van elkaar verschillen in de belangrijkste kenmerken die relevant zijn voor de onderzoeksvraag. Bij purposive sampling zijn plaatsen en personen geselecteerd vanwege hun relevantie voor het onderzoek (Bryman, 2012, p.418).

Snowball sampling: Deze vorm van sampling gaat uit van een sample dat verkregen wordt door middel van contact met anderen die relevant zijn voor de onderzoeksvraag. Dit onderzoek betreft verscheidene sample members die in Le Medi wonen. Een aantal van hen heeft meegeholpen aan het kunstproject in Le Medi. Er zijn dus ook bewoners gesproken die later zijn komen wonen in Le Medi, nadat het complex was gebouwd en het kunstproject had plaatsgevonden. De reden hiervoor is, volgens de gesproken bewoners die hebben meegeholpen aan het kunstproject, dat een aantal oorspronkelijke bewoners al verhuisd waren (Boeije et al, 2009).

In dit onderzoek bevinden de sample members zich binnen de locatie van de casestudy. Deze sample members zijn relevant voor het onderzoek vanwege het feit dat ze sleutelfiguren van het project zijn en ook bewoners van het complex. Het doel was om interviews te houden met de kunstenaar en een aantal initiatiefnemers van het project. Uiteindelijk zijn na het benaderen via e-mails de volgende initiatiefnemers gesproken: Arno Coenen (beeldend kunstenaar), Jeroen Everaert van Mothership (initiatiefnemer Groeibriljant), Hassani Idrissi (initiatiefnemer en Rotterdams ondernemer), Arthur Oerlemans (directeur Woonbron en betrokken bij eerste fase Le Medi), en Rini Biemans van Creatief Beheer (initiatiefnemer kunstproject). Zij zijn de sleutelfiguren bij het woonproject Le Medi. Ze hebben ofwel gekozen voor de locatie, als het uiteindelijke ontwerp en tevens ideeën geformuleerd voor het kunstproject. Zij vormen als het ware de kern achter het project en waren daarom een interessante doelgroep om de eerste deelvraag te kunnen beantwoorden. Om de tweede deelvraag te kunnen beantwoorden, was het doel om interviews te

houden met de bewoners van Le Medi die bekend zijn met het kunstproject en het liefst er ook aan hadden meegeholpen. Uiteindelijk zijn er 13 bewoners gesproken.

Beperkingen van het onderzoek

Er zijn enkel respondenten geïnterviewd die in Le Medi wonen. De bewoners die erbuiten wonen, dus in de directe omgeving, en hebben meegeholpen aan het mozaïek zijn niet gesproken. Vanwege de tijdsafhankelijkheid en gebrek aan documentatie wie er heeft meegeholpen aan het kunstproject was dit vrijwel onmogelijk om uit te zoeken. Ook zijn niet alle initiatiefnemers gesproken vanwege het feit dat zij niet beschikbaar waren.

3.5 Operationalisering deelvragen

In dit onderzoek staan twee deelvragen centraal die antwoord moeten geven op de hoofdvraag. Deze luiden:

- 1. Met welke doelen zetten initiatiefnemers, in de context van gentrification, gemeenschapskunst in op sociaal, economisch, fysiek en cultureel vlak in de deelgemeente Delfshaven en waarom?**
- 2. Hoe kunnen de ervaringen van de bewoners van de deelgemeente Delfshaven ten opzichte van de voornoemde doelen van het ingezette gentrificationbeleid worden getypeerd?**

Bij deelvraag 1 moest er onderzocht worden wat de houding is van beleidsmakers t.o.v. gentrification en gemeenschapskunst. Er werden hierbij vragen gesteld die inzicht geven op de pijlers van gentrification, waarom er hierop ingezet werd en hoe zich dat vertaalde in de wijk. Verder is het belangrijk wat de rol van gemeenschapskunst volgens hen heeft gespeeld.

Bij deelvraag 2 moest er onderzocht worden wat de houding is van de bewoners t.o.v. gentrification en gemeenschapskunst. Initiatiefnemers zetten een bepaald beleid door met bepaalde doelstellingen en bij deze vraag moet er inzicht worden verkregen of de bewoners er wel/niet hetzelfde over denken als de beleidsmakers. Vragen die gesteld werden hebben betrekking op de doelen van gentrification en zijn pijlers, en hoe zij het kunstproject hebben ervaren. Hierbij werd er een link gemaakt met de doelen van gemeenschapskunst en de doelen van gentrification.

Onderzoeksinstrument

De deelvragen kunnen uiteengezet worden in concrete topics. De verscheidene topics zijn vertaald in een topiclijst, om op deze manier antwoord te kunnen geven op de deelvragen. Hieronder staan de twee topiclijsten die gebruikt zijn bij het afnemen van de interviews.

❖ Topic lijst initiatiefnemers

Introductie

Mezelf introduceren, doel van het onderzoek, hoe ga ik de informatie gebruiken, interview opnemen: is dat ok? Anonimiteit benadrukken, nog vragen?

Algemene vragen

Werkzaamheden, bekendheid met de wijk, rol bij het project Le Medi, wat wekte de interesse om mee te werken aan dit project?

Topic 1: Gentrification

- ❖ Woont U zelf in een wijk of buurt waar gentrification/herstructurering plaatsvindt? Wat zijn uw ervaringen hiermee?**

- ❖ Kunt U voor mij beschrijven welke doelen van gentrification/herstructurering U het meest interessant vindt?
- ❖ Kunt U positieve effecten noemen van herstructurering?
- ❖ Kunt U negatieve effecten noemen?

Topic 2: De wijk Bospolder Tussendijken / Le Medi

- ❖ Wat is naar uw mening de meest belangrijke pijler van gentrification (economisch, fysiek, sociaal, cultureel) waarop ingezet is in de wijk? Waaruit is dat gebleken?
- ❖ In hoeverre vindt U dat dit noodzakelijk was in deze wijk? Was het daadwerkelijk nodig om via dit project een ander imago te creëren? Wat voor imago werd getracht te creëren in deze wijk en denkt U dat dit gelukt is?
- ❖ Vindt U dat er positieve effecten waarneembaar zijn in de wijk?
- ❖ Denkt U dat er negatieve effecten waarneembaar zijn geworden in de wijk?
- ❖ In hoeverre denkt U dat de situatie in de wijk anders was geweest als Le Medi niet gebouwd was?
- ❖ Vindt U dat de wijk (en met name Le Medi) als belangrijk voorbeeld van herstructurering kan worden gezien?

Topic 3: Gemeenschapskunst

- ❖ Wat voor rol heeft het gemeenschapskunst project gespeeld bij het woonproject Le Medi? Waarom is er voor gekozen om een kunstproject toe te voegen aan deze nieuwbouwwijk? Kortom: wat waren de doelstellingen van het project zelf?
- ❖ Heeft U zelf ook meegewerkt aan het gemeenschapskunstproject? Hoe vond U de samenwerking verlopen met de bewoners?
- ❖ Vindt U dat gemeenschapskunst een goede tool is om in te zetten bij herstructurering? Merkt U dat deze vorm van openbare kunst vaker wordt ingezet bij gentrification projecten?
- ❖ In hoeverre bent U van mening dat de bewoners van Le Medi iets hebben gehad aan het kunstproject?

Afsluiting

Volgende informatie verkregen, nog dingen vergeten of toevoegen? Bedanken voor tijd en ideeën.

- ❖ **Topic lijst bewoners**

Introductie

Mezelf introduceren, doel van het onderzoek, hoe ga ik informatie gebruiken, interview opnemen: is dat ok? Anonimiteit benadrukken, nog vragen? Eerst beginnen met topics, daarna wat persoonlijkere vragen

Topic 1: Gentrification

- ❖ Economisch: In hoeverre vindt u dat er economische ontwikkeling heeft plaatsgevonden, met name meer werkgelegenheid? Vindt U dat er een toename heeft plaatsgevonden van het aantal winkelvoorzieningen en aanbod van diensten na de bouw van Le Medi? Merkt u dat er een grote creatieve sector aanwezig is in de wijk? En tevens veel bewoners uit Le Medi, die werkzaam zijn in de creatieve sector als kunstenaar bijvoorbeeld?
- ❖ Fysiek: Hoe vindt u dat het er op straat uitziet, en met name Le Medi? Wat vindt U van de uitstraling van de buurt sinds dat U er woont? Vindt u het bijv. schoner, aantrekkelijker etc.? In wat voor opzichten kan het uiterlijk van woningen (bepaald thema) bijdragen aan een aantrekkelijk woonmilieu denkt U? In hoeverre vindt U dit een rol spelen bij het kiezen van een woonlocatie? Merkt u dat de woningen in de wijk hierdoor duurder worden op de woningmarkt?

- ❖ Sociaal: Vindt u dat er in deze wijk bewoners wonen met verschillende achtergronden? Denkt u dat er hierdoor sterke sociale netwerken zijn ontstaan tussen bewoners? In hoeverre vindt U dat hogere inkomensgroepen bijdragen aan het opwaarderen van de wijk?
- ❖ Cultureel: In hoeverre merkt U dat er in de wijk aangestuurd wordt op een bepaalde identiteit/imago van de wijk? Vindt U dat er sprake is van een grote bewonersparticipatie bij culturele activiteiten?

Topic 2: Relaties in/met de buurt en tevredenheid

- ❖ Is er sprake van onderling contact in de buurt? Is er een verschil in mate van contact met bewoners van Le Medi onderling en contact met omwonenden van Le Medi?
- ❖ In hoeverre vindt U dat levensstijl meespeelt bij de onderlinge contacten? Merkt U bijvoorbeeld dat bewoners met dezelfde soort levensstijl vaker contact hebben dan wanneer zij niet dezelfde levensstijl zouden hebben?
- ❖ Hoe zou U de levensstijl van uzelf typeren?
- ❖ Vindt u dat medebewoners dezelfde soort levensstijl hebben?
- ❖ Wat vindt U van het label 'Nieuwe Rotterdammer', voor wie Le Medi bedoeld is?

Topic 3: (Plaats-)identiteit

- ❖ Voelt U zich hier thuis, hoe vindt U het om hier te wonen?
- ❖ Zou U in deze buurt willen blijven wonen, indien U zou moeten verhuizen? Waarom wel/niet?
- ❖ Heeft U het idee dat dit een hechte wijk is?
- ❖ Vindt U dat de woonlocatie iets zegt over U als persoon?
- ❖ Voelt u zich onderdeel van een grotere bepaalde gemeenschappelijke sociale identiteit in de wijk?

Topic 4: Gemeenschapskunst

- ❖ In hoeverre vindt u dat gemeenschapskunst iets bijdraagt aan de gemeenschap? Vindt u dat het gemeenschapskunst project in Le Medi heeft bijgedragen aan het creëren van onderlinge relaties tussen de bewoners? Merkte U dat er een grote betrokkenheid en inspraak was van bewoners bij het project? Heeft U zelf nieuwe contacten opgedaan door middel van het project?
- ❖ Bent U van mening dat dit soort kunstprojecten vaker ingezet moeten worden bij de bouw van nieuwe woningen/woonprojecten? Waarom wel/niet?
- ❖ Denkt U dat de effecten van het kunstproject voor iedere bewoner hetzelfde is? (Denkt u dat inkomen of opleidingsniveau hierbij een rol spelen?)
- ❖ Waardeert U het kunstproject meer omdat U er zelf aan mee heeft geholpen of speelt dit geen rol voor U?
- ❖ Hoe heeft U de organisatie van het kunstproject ervaren? Vindt U dat de samenwerking tussen de bewoners en de organisatoren goed verliep? Denkt U dat het doel van het kunstproject bereikt is?

Algemene vragen

Op kaartjes: Geslacht, leeftijd, herkomst, opleidingsniveau, huidige arbeidssituatie, huishoudensamenstelling
residentiële jaren in woonwijk, voormalige woonlocatie, waarom deze woonlocatie?

Afsluiting

Voldoende informatie verkregen, nog dingen vergeten of toevoegen? Bedanken voor tijd en ideeën

3.6 Ethische bezwaren

In dit onderzoek werden gegevens van de respondenten vertrouwelijk behandeld. Er werd aan iedere respondent gevraagd of het interview opgenomen mocht worden en tevens werd de topiclijst voorgelegd. Op deze manier werd privacyschending voorkomen en werd de respondent volledig geïnformeerd over wat het onderzoek inhield en wat hun rol daarbij zou zijn. Transcripten zijn tevens beschikbaar gesteld aan respondenten voor goedkeuring, eventuele wijzigingen of opmerkingen.

3.7 Verwachtingen

Aan de hand van de literatuurstudie en de casestudy kunnen de volgende verwachtingen worden uitgesproken voor dit onderzoek:

- ❖ De initiatiefnemers vinden het woonproject Le Medi een geslaagd project omdat het bijdraagt aan het creëren van uniciteit, waardoor de middenklasse aangetrokken wordt. Het project heeft volgens hen een positieve invloed in de wijk met betrekking tot de pijlers van gentrification.
- ❖ Voornamelijk de fysieke, sociale en culturele aspecten van gentrification zijn van belang geweest in de wijk Bospolder Tussendijken en bij het wooncomplex Le Medi. Op deze drie vlakken zijn de meeste effecten waarneembaar. Dit heeft te maken met het trekken van de 'Nieuwe Rotterdammer' door middel van een wooncomplex met een nieuwe vormgeving en het kunstproject.
- ❖ De bewoners van Le Medi kunnen zich spiegelen aan de identiteit 'Nieuwe Rotterdammer' die de initiatiefnemers wilden bewerkstelligen. Ze vertonen de kenmerken die in de case study beschreven zijn.
- ❖ De bewoners van Le Medi zijn positief over de komst van Le Medi omdat deze voor een aantrekkelijker imago van de wijk heeft gezorgd.
- ❖ Het gemeenschapskunst project heeft minder invloed gehad op de bewoners van Le Medi dan dat een dergelijk project zou hebben gehad bij lagere inkomensgroepen. Gentrification is bedoeld voor de middenklasse en gemeenschapskunst uit oorsprong voor de lagere sociale klassen in de samenleving.
- ❖ Het gemeenschapskunst project heeft er voor gezorgd dat de bewoners met elkaar in contact zijn gekomen, iets dat niet had gebeurd zonder het kunstproject. Het is daadwerkelijk een *tool* om onderlinge sociale relaties te genereren.

4. Context

4.1 Beschrijving onderzoeksgebied

In dit onderzoek staat de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven centraal, en met name de wijk Bospolder-Tussendijken. Hieronder volgt een korte afbakening en beschrijving van de gebieden, waarbinnen de interviews zijn gehouden.

❖ Delfshaven

Delfshaven is een deelgemeente van Rotterdam. Een stad die zichzelf op de markt zet als een goede plek voor welvarende bewoners en daarmee de zogeheten creatieve klasse wil aantrekken. In Rotterdam zijn al veel sociale woningen gesloopt en vervangen door koopwoningen (Uitermark & Duyvendak, 2007). De deelgemeente ligt in Rotterdam-West en bestaat uit acht wijken: Bospolder-Tussendijken, Delfshaven, Spangen, Oud-Mathenesse, Schiemond, Nieuwe Westen, Middelland en Het Witte Dorp (Figuur 5).

Figuur 5: Deelgemeente Delfshaven
Bron: Google Maps, 2013

In het oude centrum van Delfshaven liggen restaurants, cafés en nachtclubs, maar ook in het vroegere havengebied van het Lloydkwartier worden er naast nieuwe woon- en werkbestemmingen uitgaansmogelijkheden gebouwd (Woonbron, 2013a). In dit gedeelte van Delfshaven wonen veel (beeldend) kunstenaars die dan ook ateliers hebben in Historisch Delfshaven of in de nabijheid ervan. Vaak zijn deze ateliers gecombineerd met een winkel of galerie (Historisch Delfshaven, 2009). Delfshaven is recentelijk in het nieuws geweest vanwege de oplevering van het slavernijmonument op de Lloydpier. Het moet een plek uitstralen waar verleden, heden en toekomst samenkomen (Rotterdam World Port City, 2013).

Delfshaven is van oudsher een deelgemeente die vroeger huisvesting bood aan veel arbeiders die werkzaam waren in de Rotterdamse haven en industrie. Tegenwoordig wordt het gekenmerkt door een bevolking met diverse nationaliteiten (Woonbron, 2013a). Tegenwoordig huisvest het relatief veel jonge inwoners (Deelgemeente Delfshaven, 2011a). In 2012 telde de deelgemeente 74.320 inwoners; waarvan 52% eenpersoonshuishoudens. 29% van de huishoudens hadden kinderen en 19% waren huishoudens zonder kinderen (CBS Statline, 2013a). In de cijfers van 2010 (de meest

recente cijfers) is gebleken dat 61% van de huishoudens een laag inkomen had, en maar 9% een hoog inkomen (CBS Statline, 2013b). In 2010 was het aandeel koopwoningen 25% en het aandeel huurwoningen 72%. Van 3% was het eigendom van de woning onbekend (CBS Statline, 2013c).

❖ *Bospolder-Tussendijken*

De wijk Bospolder-Tussendijken (figuur 6) ligt in de deelgemeente Delfshaven en is gebouwd tussen 1910 en 1930 (Deelgemeente Delfshaven, 2011b; Woonbron, 2013b). Er is een ontwikkelingsvisie voor de komende vijf jaar opgesteld voor deze wijk door de deelgemeente Delfshaven en woningcorporatie Com·Wonen (Deelgemeente Delfshaven, 2011b). *'Op dit moment behoort Bospolder-Tussendijken tot de sociaaleconomisch zwakste wijken van Rotterdam. Wij, deelgemeente Delfshaven, Com•wonen en Proper Stok ontwikkelaars, willen hier verandering in brengen door de huidige en toekomstige bewoners van Bospolder-Tussendijken kansen te bieden om hun sociaaleconomische positie te verbeteren en binnen de wijk een volgende stap in hun wooncarrière te zetten. Ons doel is van Bospolder-Tussendijken een wijk te maken waar mensen wonen vanuit een bewuste en positieve keuze voor de wijk'* (Deelgemeente Delfshaven et al., 2009, p.5).

Figuur 6: Wijk Bospolder-Tussendijken
Bron: Deelgemeente Delfshaven et al., 2009

Eén van de ontwikkelingen die aan de gang is betreft het realiseren van het Dakpark Rotterdam. Het wordt een combinatie van bedrijvigheid en groen in de wijk. Er wordt hiermee getracht een impuls te geven aan werkgelegenheid in de wijk door middel van een winkelboulevard met kantoorruimten en winkelpanden en horecavoorzieningen. Deze zullen verspreid worden over drie multifunctionele gebouwen. *'Het Dakpark Rotterdam biedt haar bezoekers een rustige groene buitenruimte met horeca, speelvoorzieningen en een wijds uitzicht over stad en haven. Een groene oase in een stedelijke omgeving tussen de oude stadshavens. Het Dakpark Rotterdam verbindt op duurzame wijze de functies wonen, winkelen, werken, onderwijs, cultuur en recreatie met elkaar'* (Dakpark Rotterdam, 2013, Introductie). Naast het creëren van economische voordelen, wordt getracht met het park een impuls te geven aan sociale voordelen. Er zal gebruik worden gemaakt van bewonersparticipatie waardoor het Dakpark verankerd moet raken in de wijk (Dakpark, 2013). Er wordt al gebruik gemaakt van bewonersparticipatie bij Proefpark de Punt, welk onderdeel is van het Dakpark Rotterdam. Het is een terrein van 40 bij 400 meter dat na een aantal jaar braak gelegen te hebben, nu al een aantal jaar een park project is van Creatief Beheer. Creatief Beheer bouwt vaker parken rond een thema en het thema voor het Proefpark de Punt betreft 'Landleven in de Stad'. Het doel hierbij is om buurtbewoners te betrekken zodat het park op een zorgzame manier wordt opgenomen in hun woonomgeving (Proefpark de Punt, 2013).

Een ander gedeelte in de wijk waar zich economisch leven bevindt is de Schiedamseweg, met daar aan vast het Grote Visserijplein en de Grote Visserijstraat. De Schiedamseweg wordt veelal

getypeerd als een 'kleurrijke' winkelstraat met verscheidene winkels en horecagelegenheden. Er wordt twee keer per week een markt georganiseerd op het Grote Visserijplein (Winkeliersvereniging Schiedamseweg, 2013) (figuur 7 & 8). Er valt op cultureel gebied in de directe omgeving niet veel te beleven; uit een onderzoek van de dienst Kunst en Cultuur naar leemtes in de culturele infrastructuur blijkt dat de accommodaties van maatschappelijke voorzieningen in veel gevallen van onvoldoende kwaliteit zijn en weinig uitnodigend. De bewoners van de wijk kunnen wel profiteren van de culturele instellingen en ontwikkelingen elders in Delfshaven, bijvoorbeeld bij het Lloydkwartier en het Coolhaveneiland (Deelgemeente Delfshaven et al, 2009).

Figuur 7 & 8: Schiedamseweg, Delfshaven Bron: Auteur

Veel oude woningen hebben plaatsgemaakt voor nieuwbouw, met het bouwproject Le Medi als een kenmerkend voorbeeld voor de wijk (Deelgemeente Delfshaven, 2011b). De herstructurering van Bospolder Tussendijken bestaat uit de bouw van ca. 700 koopwoningen. 93 van deze woningen bevinden zich in het nieuwbouwproject Le Medi en 226 woningen in Punt 2 / Schipperstraat 2 (Top010, 2013). Er bevinden zich woningen voor iedere vraag (figuur 9 & 10); er zijn kleine en grote appartementen, eengezinswoningen, maisonnettes met dakterrassen, hofwoningen, stadswoningen, bovenwoningen en zelfs penthouses (Woonbron, 2013b).

**Figuur 8 & 9: Verschillende soorten huisvesting in Bospolder Tussendijken
Bron: Auteur**

4.2 Casestudy 'Le Medi'

In de wijk Bospolder-Tussendijken in de deelgemeente Delfshaven staat stadsvernieuwing centraal en wordt er tevens ingezet op de culturele diversiteit van de wijkbewoners. Het project wat hier is uitgevoerd betreft Le Medi: een multicultureel bouwproject dat is gerealiseerd na de sloop van drie bouwblokken. Dit project bestaat uit 93 grondgebonden woningen die geconcentreerd zijn in één bouwblok. Het bouwblok is in feite een mediterrane versie van een hofje, waar de ommuurde woningen 's avonds worden afgesloten door grote toegangspoorten. De verscheidene toegangen leiden naar een semi-openbaar binnengebied met een centraal plein (Van Dael, 2008; Meier, 2009) (figuur 11 - 14). Verder bestaat het project uit 18 woningen met een tuin, 1 vrijstaande woning, 4 poortwoningen en 8 woningen met terras aan het binnenplein. Ze worden getypeerd als de ideale woningen omdat ze vrij indeelbaar zijn en nog uitgebreid kunnen worden in de toekomst. Door de initiatiefnemers wordt er gepoogd om een 'oase van rust en veiligheid in de stad' te creëren (Van Dael, 2008).

Figuur 11 & 12: Le Medi Bron: Auteur

Raakvlakken met gentrification

Cultureel ondernemer Hassani Idrissi kwam met het initiatief om een multicultureel bouwproject op te starten. Hij zocht een manier om de rol en invloed van diverse culturen zichtbaar te maken in de architectuur (Van Dael, 2008). Na de vaststelling van de locatie voor het bouwproject, is een werkgroep van onder andere architecten een ontwerp gaan schetsen. Alle initiatiefnemers van het project waren het erover eens dat er mediterrane invloeden moesten zijn, maar ze mochten niet te eenduidig zijn (Meier, 2009). *'Kay Schellen, inmiddels projectontwikkelaar bij Woonstad Rotterdam: 'Er was ineens iets aan de hand in het gebied. Bewoners raakten betrokken en praatten mee. Alles leek mogelijk, maar we moesten het wel helemaal uitvinden. Misschien een rare vergelijking, maar het leek ons geweldig wanneer Le Medi een landmark voor Bospolder-Tussendijken zou worden, net als de Kubuswoningen van Piet Blom'* (Van Dael, 2008, p.19). Met een nieuwbouwproject als Le Medi (of zoals in het citaat werd gesteld 'een landmark'), *'pretenderen beleids- en plannenmakers een sfeer te realiseren die de nieuwe stedelijke middenklasse aantrekt'* (Meier, 2009, p.277).

Figuur 13 & 14: Plein Le Medi Bron: Auteur

De plannenmakers, ERA Bouw en WoonbronMaasoevers, hebben vooral ingezet op het creëren van een afwisselend woonmilieu met een duidelijke identiteit (Van Dael, 2008). Het unieke ontwerpthema wat gebruikt is past volgens de initiatiefnemers bij het zelfbeeld een creatieveling en tegendraads te zijn. Het is volgens hen op deze plek mogelijk om anders te zijn en tegelijkertijd binnen maatschappelijk geaccepteerde grenzen te bewegen, gerustgesteld met het idee dat andere middeninkomens ook op die locatie durven te kopen (Meier, 2009) (figuur 15 - 17). Le Medi spreekt een specifieke bewonersgroep aan, die te typeren valt als de 'Nieuwe Rotterdammer': namelijk stedelijke jonge gezinnen met verscheidene etnische achtergronden, die hoog opgeleid, creatief en cultuur ingesteld zijn en van buiten de wijk komen (Van Dael, 2008). Volgens Van Dael (2008) en Meier (2009) wordt de levensstijl die de opdrachtgevers en planmakers voor ogen hebben gehad gekenmerkt door:

- ❖ Hoog opgeleid/freelancer
- ❖ Fusion koken, verre reizen
- ❖ MTV en Bach
- ❖ Gemengde nationaliteiten
- ❖ Extravert en communicatief
- ❖ Individueel én gezamenlijk

'Gezien het idee vooruit te lopen op een trend, de hoge waardering voor symbolische consumptie en de expliciet geuite behoefte zich te onderscheiden van een leefstijl die geassocieerd wordt met lagere inkomensgroepen, lijkt deze groep respondenten sterk op de gentrifiers die Zukin (1982, 1998) beschreven heeft. Bovendien lijken ze qua levensloop en beroep veel op de 'nouvelle petite bourgeoisie' die Bourdieu (1982) beschreef' (Meier, 2009, p.295). Hierbij komt het feit dat de overgrote meerderheid in de kunst-, culturele of welzijnssector werkt of een opleiding heeft genoten in deze sectoren. De consumptie van exotisch en multiculturele wordt ook gepromoot (Meier, 2009).

Figuur 15 - 17: Woningen Le Medi Bron: Auteur

Gemeenschapskunst

Beeldend kunstenaar Arno Coenen heeft uit het kader van het project 'Groeibriljanten' mozaïeken ontworpen, met een oppervlakte van 70m². Het is geïnspireerd door oud-Hollandse schilderijen en vermengd met Marokkaanse motieven. Dit tulpenontwerp moet het verleden, heden en de toekomst van de wijk verbeelden. De mozaïeken zijn in het dak van de toegangspoorten bevestigd en leggen de verbinding tussen Le Medi en de bestaande wijk Bospolder-Tussendijken (Dael, 2008). Het ontwerp is gerealiseerd in samenwerking met de bewoners, voorbijgangers, maar ook de politie, minister Vogelaar, wethouder Karakus en het personeel van ERA Bouw. In totaal hebben zeshonderd mensen meegeholpen met het mozaïeken (Van Dael, 2008; Mothership, 2008) (figuur 18-23).

Figuur 18 - 23: Kunstproject Le Medi
Bron: Mothership, 2008

In dit gedeelte van het onderzoek komt de analyse van de interviews aan bod. Dit zal onderverdeeld worden in twee paragrafen, namelijk de initiatiefnemers en de bewoners vanwege het gebruik van twee verschillende topiclijsten.

Initiatiefnemers

In de topiclijst zijn de thema's gentrification, de wijk Bospolder Tussendijken/Le Medi en gemeenschapskunst aan bod gekomen. In de analyse zal deze volgorde ook aangehouden worden. De deelvraag die bij deze topiclijst hoorde luidde:

- Met welke doelen zetten initiatiefnemers, in de context van gentrification, gemeenschapskunst in op sociaal, economisch, fysiek en cultureel vlak in de deelgemeente Delfshaven en waarom?

❖ Gentrification

Allereerst is de respondenten gevraagd om kort iets over hun werkzaamheden te vertellen om hierdoor meer inzicht te krijgen hoe zij tot hun standpunten komen vanuit hun eigen interesses en werkzaamheden. Het kan zijn dat deze verschillende achtergronden daardoor ook bijdragen aan hun perspectieven op de gevraagde onderwerpen. Het interessante aan deze respondenten is dat ze vrijwel allemaal vanuit een ander werkveld bij dit project terecht zijn gekomen. Een aantal respondenten hielden zich voornamelijk bezig met het ontwikkelen van het woonproject Le Medi zelf; het ontwikkelen van het concept en dus de beginfase. Zij behoren dus meer tot de planvorming en zijn meer thuis in het creëren van een opgewaarderd woonmilieu vanuit herstructureringsbeleid: zorgen dat Le Medi een toevoeging is voor de wijk Bospolder Tussendijken. De andere respondenten waren meer betrokken bij het kunstproject traject en zijn meer thuis in de kunstwereld. Zij hielden zich meer bezig met het bedenken, plannen en uitvoeren van het mozaïekproject in Le Medi. Uit de volgende citaten komen deze twee verschillende trajecten als het ware naar voren:

'Dus de aanleiding was dat de gemeente, want ik was bezig met een bijdrage leveren van de ontwikkeling van diversiteit van het milieu, de fysieke, huisvesting, architectuur etc. De gemeente rond die tijd kwam met een soort appèl, aanbod, en ik had ook genoeg van negatieve beeldvorming. De beeldvorming is goed om iets te laten zien wat positief is, dus die nuancering in positieve beeldvorming. Het is ook goed om economisch om te komen met een nieuw product, want zo iets is echt uniek. Het was ook een politiek, een soort statement, om nou oké jullie willen wat, wij allochtonen hebben ook goede ideeën wij kunnen ook iets betekenen voor de stad omdat we beschouwen de stad als onze stad' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

'Dus toen kwam ik met Bianca Seekles in contact van Era Bouw, nu Era Contour, en dat weet ik nog dat was voor een of ander iets. En toen zei ik van joh, als je daar nou een of ander dingetje in doet dan kan je zo subsidie krijgen via de Groeibriljant. Als jullie daar 50.000 euro voor hebben, voor een extra dingetje, hè zo iets. En toen was ik in die participatieve sfeer dus toen dacht ik van nou, ik kende Jeroen Everaert en die was bezig met van die mozaïekprojecten. Dus ik zei tegen Jeroen, ga eens even praten misschien kunnen we wat regelen. Dan regelen jullie het kunstwerk en wij de participatie daar omheen' (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer).

Het eerste citaat slaat op het traject van het ontwikkelen van het concept Le Medi. De respondent (respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer) wilde in de fysieke omgeving als het ware een andere cultuur inbrengen, door verschillende architecturale bouwstijlen vanuit onder andere

Marokko toe te passen. Dit traject heeft in feite dus als eerste plaatsgevonden. Deze respondent heeft samen met andere initiatiefnemers (waaronder: respondent 5, man, directeur Woonbron) om de tafel gezeten om te kijken wat mogelijk was. Uit dit citaat blijkt tevens dat de gemeente op zoek was naar een ander soort 'input': de bewoners van Rotterdam waren welkom met hun ideeën voor een fijn woonmilieu. Het tweede citaat slaat op het andere traject, wat in principe na de planvorming van Le Medi ontstaan is. Bij dit traject waren ook andere initiatiefnemers betrokken (Respondent 1, man, kunstenaar; Respondent 2, man, directeur Mothership en Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer). Zij hielden zich vooral bezig met het kunstproject en de organisatie er omheen, variërend van het financiële gedeelte regelen tot de bewonersparticipatie regelen.

Om erachter te komen hoe de respondenten tegenover gentrification staan is het interessant om erachter te komen wat hun mening ten opzichte van stedelijke ontwikkeling is. Ondanks het feit dat iedere respondent zijn eigen vakgebied heeft waren de houdingen ten opzichte van steden en ontwikkelingen hierbinnen overeenkomend. Ze zijn over het algemeen van mening dat ingrepen in de openbare ruimte in steden altijd wel nodig zijn om steden dynamisch te laten blijven:

'Herstructurering is altijd nodig. Een stad die niet in beweging blijft gaat een beetje dood hè. Zonder een visie op kunst en cultuur, is een stad die wel functioneert maar het heeft een hele grote handicap dan hè. Maar het is net een lichaam, het kan sterk zijn, maar die is lelijk, of het wordt ziek. Alles begint met een cultuur en kunstvisie en van daaruit vloeit de rest' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

'De stad is een organisme, en dat beweegt, dat gaat, dat doet en daar horen ook ontwikkelingen bij die ja.. de creatieve wordt natuurlijk van zijn plekje verdreven om het zo maar te zeggen, de succesvolle blijven er zitten die hebben een pandje gekocht en degene die er halverwege is ingestroomd die moet weg en die baalt dan natuurlijk, maar ja dat is gewoon wetmatigheid' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

Het kwam er op neer dat ze steden beschouwen als processen die dynamisch zijn en waarbij altijd wel het waterbed effect plaatsvindt zoals vooral naar voren komt in het tweede citaat. Dit is echter geen negatieve bijkomstigheid; het hoort er nu eenmaal bij. Dit is onder sommige respondenten aangeduid met het verdreven worden van creatieven uit gentrificerende wijken. Eén van de respondenten merkte echter wel op dat niet alleen de creatieven, maar tevens verscheidene bevolkingsgroepen door herstructurering getroffen kunnen worden als het ware:

'Ja, kijk negatieve effecten is natuurlijk dat je bepaalde bevolkingsgroepen aan het rondpompen bent hè [...]. Dus dan zie je daar weer cumulaties van mensen die net niet boven de rand kunnen kijken van het emmertje en dan moet je daar gaan opletten of het daar niet door het ijs zakt. Dus dat is een nadeel vind ik' (Respondent 5, man, directeur Woonbron).

Ook uit dit citaat blijkt dat er sprake is van een waterbedeffect, maar deze respondent staat daar iets negatiever tegenover dan bij het voorgaande citaat (respondent 2, man, directeur Mothership). Wel blijkt hieruit dat herstructurering altijd nodig blijkt te zijn vanwege het feit dat problemen zich kunnen verplaatsen wanneer mensen genoodzaakt zijn te verhuizen naar een andere plek in de stad.

Er kan gesteld worden dat de creatieven veelal een positieve rol toegekend krijgen bij het inzetten van het proces van gentrification. Dit geldt tevens voor het kunst en cultuurbeleid, wat blijkt uit het bovenstaande citaat van respondent 4 (cultureel adviseur en ondernemer). Er werd door de meeste respondenten gesteld dat creatieven zorgen voor een goede investering in de wijk. Dit uit zich vooral door het geven van een impuls aan de wijk, door het fysiek opwaarderen van verpauperde of leegstaande panden:

'Het nadeel is dat op een gegeven moment de kunstenaars een beetje eruit worden geduwd omdat het restaurant dan weer te duur wordt. Dus dan komen de reclameboys, die zitten daar dan tof te zijn in de slimste manier van. Dat wil je toch niet, en even later aan de overkant van de straat is er dan ook een of andere zaak die opent omdat er een of andere slechtlopende bruin café staat. En er komt dan weer één of andere hippe tent met een terras. Als je daar nu naar kijkt, in heel die straat daar zit het Vlaamse broodhuis zit daar, en heel veel restaurants en dingen en die plek inmiddels, zijn nu appartementen geworden (Respondent 1, man, kunstenaar).

Deze respondent heeft het proces van gentrification zelf ervaren in Amsterdam en uit dit citaat komt dan ook naar voren dat ook hij stelt dat creatieven als het ware worden verdreven. Er ontstaat een heel andere atmosfeer wanneer een gebied gentrificeert vanwege anderen die het gebied intrekken, maar dit betekent wel dat het gevolgen heeft voor de bewoners die nu ergens anders hun plekje moeten vinden. Dezelfde respondent stelt dan ook:

En ja, die kunstenaars zitten inmiddels nu in, de mensen die ik ken, die zijn natuurlijk allemaal weer weg, en die zitten nu in Slotervaart bij wijze van spreke. Dat is nog één van de laatste plekken waar niemand wil wonen in Amsterdam. Kunst levert wel geld op in zo'n geval. En als je dan aan de voorkant begon met een broedplaats waar dan een beetje subsidie bijzit waarschijnlijk van de gemeente. Ja, dat is dan met terugwerkende kracht achteraf gezien een enorm goede investering geweest. En de kunstenaars doen het allemaal voor een appel en een ei' (Respondent 1, man, kunstenaar).

Deze respondent ervaart het waterbedeffect niet zozeer als negatief vanwege het feit dat het een proces is. Wel is het zo dat hij wat negatief was ten opzichte van het aanzien van kunstenaars en de creatieve sector in Nederland. Uit dit citaat komt lichtelijk naar voren dat kunstenaars niet veel erkenning krijgen voor hun bijdrage bij gentrification processen in de Nederlandse steden. Hij was de enige respondent die hier dieper op inging, dit kan met zijn achtergrond te maken hebben; de respondent is zelf een kunstenaar en zal de beeldvorming, en dus het aanzien, van kunstenaars anders ervaren dan de andere initiatiefnemers van dit project. Deze respondent ervaart dat er vanuit overheden vrij weinig erkenning is, terwijl de andere respondenten allemaal positief waren over het gebruik van kunst in de openbare ruimte. Zij behoren deels ook bij de planmakers voor initiatieven in de gebouwde omgeving dus het is interessant dat de respondent als kunstenaar toch enigszins negatieve gevoelens ervaart.

De respondenten staan enigszins positief tegenover het proces van gentrification maar zijn kritisch bij het geven van hun mening erover wanneer het toegepast werd op de stad Rotterdam. Gentrification werd al gauw bekeken vanuit het oogpunt van grotere steden in de wereld, maar ook in Nederland en met name Amsterdam. De rol van gentrification in Rotterdam is volgens een paar respondenten te gering wanneer het vergeleken wordt met een stad als Amsterdam of New York. Het is maar een select groepje mensen dat zich tot de echte creatieven rekent en mag rekenen en daadwerkelijk migreert naar goedkopere huisvesting in mindere wijken in Rotterdam. Het zijn ook maar een paar gebieden binnen Rotterdam die zich voor gentrification lenen, waaronder Charlois. Over Delfshaven waren de respondenten gematigd, ze vonden dat het gentrification proces daar héél gering was.

Wanneer gekeken wordt naar door de staat geleide gentrification, herstructureringsbeleid, blijkt dat de respondent die hierin werkzaam is, stelt dat het creëren van een fijn woonmilieu in een belangrijk vaandel staat:

'Woonbron was toen aan het nadenken van wat willen we hier met de wijken? Hoe kunnen we hier nou gaan herstructureren? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat, woonmilieus maken

waar mensen zich prettig in voelen? En toen is de filosofie van woonmilieus en leefstijlen ontstaan. En dat komt er eigenlijk in feite op neer dat iedereen heeft een bepaalde voorkeur om bij mensen te wonen, en ja als je het negatief uitlegt dan plaats je mensen in hokjes. Maar je zou ook kunnen zeggen van sommige leefstijlen die passen wel bij elkaar en de andere helemaal niet. En als je er nou een beetje voor zorgt dat in portieken of in gebieden, mensen met niet-conflicterende leefstijlen bij elkaar wonen, dan denk je van nou dat dat beter is voor de wijk en beter is voor het wonen en het plezierig wonen. Op basis daarvan heeft Woonbron, is Woonbron gaan denken over hoe richt je wijken in? (Respondent 5, man, directeur Woonbron).

Het creëren van een fijn woonmilieu gaat volgens deze respondent gepaard met het creëren van een woonmilieu waarin mensen wonen met dezelfde leefstijl. Bij Le Medi is er dan ook getracht om een fijn woonmilieu te creëren door rekening te houden met de preferenties van bewoners. Le Medi werd hierbij gezien als een proef om te kijken hoe er methodisch voor gezorgd kon worden dat mensen aan het project gebonden werden en het interessant en leuk vonden om er te gaan wonen (Respondent 5, man, directeur Woonbron). Uit dit citaat blijkt tevens dat een woningcorporatie als Woonbron een grote vinger in de pap kan hebben wanneer het aankomt op de inrichting van wijken. De heersende filosofie van een dergelijke corporatie kan van grote invloed zijn op welke manier er geherstructureerd moet worden:

'En daarnaast is het ook zo dat wij vinden van, je moet niet overal hetzelfde hebben want dan krijg je een beetje een grijze muizenstad hè. Ja, de stad is leuk als er wat bijzondere plekken zijn waar je naar toe wilt gaan of eh.. ja zodoende is Le Medi ontstaan' (Respondent 5, man, directeur Woonbron).

Uit dit citaat blijkt dat de filosofie van Woonbron staat voor het creëren van unieke woonlocaties, om op deze manier het patroon van eentonigheid te doorbreken. Het is interessant om te zien hoe deze filosofie als het ware aansluit bij de filosofie van respondent 4 (cultureel adviseur en ondernemer), aangezien ze beiden vanuit een andere achtergrond het creëren van een unieke woonlocatie belangrijk vinden, waarbij verschillende bouwelementen gecombineerd worden tot iets nieuws waarin mensen zich prettig voelen om te wonen.

Er werden door vrijwel alle respondenten geen negatieve effecten genoemd van herstructurering, ze stonden er positief tegenover. Het feit dat creatieven verdreven worden werd niet zozeer als een negatief effect beschouwd. Onder positieve effecten werd het creëren van een sociaal gemengde bevolking aangehaald. Het leidt volgens de meeste respondenten tot positieve effecten in de directe omgeving:

'Nou ja, het was natuurlijk wel echt slecht daar. Je hebt daar dat eh.. nou ja, ik weet dat er allemaal wel hele jonge mensen zijn gaan wonen met kinderen. Dus de sociale controle wordt dan ook weer anders hè, de sociale samenstelling wordt anders. Dat meer mensen op hun huizen gaan passen hè, het zijn koopwoningen, ja je wilt niet dat het gaat verloederen, dus je ziet dat mensen het schoon houden en fijner worden en kinderen die weer op straat spelen, meer kinderen. Dus dat heeft zijn positieve effecten en daardoor zal misschien de sociale samenstelling ook anders worden. Dat de mensen meer geënthousiasmeerd worden om te gaan studeren, you name it. Ik weet niet of die gevolgen ooit te meten zijn maar ik denk dat het wel zo zijn effecten heeft' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

Uit dit citaat blijkt dat de respondent van mening is dat er een soort wisselwerking ontstaat wanneer er geïnvesteerd wordt in de gebouwde omgeving en wanneer er mensen met verschillende achtergronden daar komen wonen. Wanneer deze wisselwerking ontstaat zal het uiteindelijk zijn uitwerking kunnen hebben in de sociale relaties tussen bewoners.

Het kan tevens helpen om een soort barrière te doorbreken van allochtonen versus autochtonen. Bij Le Medi is er dan ook ingezet op het creëren van een mix van bevolkingsgroepen. Eén van de respondenten is tijdens zijn arbeidscarrière zeer actief geweest om de allochtonen een stem te kunnen geven in stedelijke ontwikkelingsprocessen:

'En ik zei nee je moet omkeren, uitsteken en experimenteren. Je moet durven experimenteren en je moet prioriteiten stellen en veel geld investeren. Dus het is economisch gepaard met gedachten over hoe, om te beginnen, als visie willen we dat de periferie meedoet. Willen we dat, denkend over de toekomst, gebruik maken van de potentie van de periferie die straks ook de middenklasse bewoont? Daar gaat het om, als dat niet gebeurt, blijven er wel een redelijk grote middenklasse elite boven en de rest waar de allochtonen zitten, die vegeteren een beetje en die krijgen steeds minder kansen' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

Deze respondent stelt dat het vaak ook om de gebieden gaat waarin voornamelijk allochtonen zich bevinden. In feite draait het bij stedelijke ontwikkeling volgens hem in hoeverre overheden en initiatiefnemers bereid zijn om te investeren in 'mindere' gebieden in steden; in hoeverre zij moeite willen doen om dergelijke plekken een kans te geven. Hiermee wordt er indirect ook een kans gegeven aan de wat meer achtergestelden in de samenleving.

❖ De wijk Bospolder Tussendijken / Le Medi

De respondenten waren vrijwel allemaal van mening dat de wijk Bospolder Tussendijken toe was aan een impuls op alle pijlers van gentrification. Er werd gezegd dat er bijna tien jaar lang niks gedaan is aan de wijk om een verandering in te brengen en dat het nu met de komst van Le Medi eindelijk een kans heeft gekregen. Het was voornamelijk een verloederd gebied wat veel drugscriminaliteit kende en er niet aantrekkelijk uit zag. Er is uiteindelijk door verscheidene initiatiefnemers een plan op tafel gekomen om er een woonproject te plaatsen:

'We hadden de ambitie om een icoon te maken, dat je gewoon, kijk we hadden een beetje het idee van de paalwoningen in Rotterdam die kent ook iedereen weet je wel. En we dachten als we nou een beetje een mooi project kunnen maken met een beetje omvang, dan is Le Medi een begrip. Dus je hebt een drager nodig is mijn filosofie, waarvan mensen zeggen daar ben ik ook trots op weet je wel, dat het hier is in deze wijk. Dat heb ik zelf ook, dat herken ik. Dat heeft te maken met een bepaalde identificatie van waar je woont en een bepaalde trots op het gebied waar je woont. Dat hebben we wel voor ogen gehad bij Le Medi, maar ja ik denk een blokje van 93 woninkjes is nou weer net te klein' (Respondent 5, man, directeur Woonbron).

Uit dit citaat komt naar voren dat Le Medi een uniek, nieuw icoon moest worden in de stad Rotterdam; een duidelijk herkenningspunt van de wijk. Er wordt hier echter gesteld dat het project net te klein was qua omvang om een heftige impact te genereren in de wijk. Andere respondenten hebben dit ook geuit. Ter toevoeging van deze visie over het uiteindelijk gebouwde complex, het volgende citaat:

'Dus terug naar Le Medi, als je dat dus als een voorbeeld noemt van gentrification, ehm het is eigenlijk een voorbeeld van wishful thinking, een opportune strategie die niet heeft geleverd wat er is beloofd. Als je de belofte aan het begin ziet, en de beloftes aan het eind, dat klopt niet' (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer).

Met dit citaat lijkt het alsof de respondent vindt dat het project heeft gefaald. De respondent heeft wel aangegeven dat Le Medi wel enig effect heeft gehad op de buurt eromheen. Het is een apart en

leuk complex om te wonen en in die zin hebben de initiatiefnemers goed werk verricht (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer). Het project heeft niet per se gefaald in de ogen van de respondenten. In de eerste plaats heeft Le Medi de wijk fysiek gezien een nieuwe waarde gegeven. Vrijwel alle respondenten zijn zeer positief over het wooncomplex en dan met name de fysieke uitstraling die het heeft gekregen. Ze vinden het een complex van een mooie en goede kwaliteit, wat aantrekkelijk moet zijn (volgens hen) voor bewoners. Hier kwam bij twee respondenten het onderwerp Vinex-wijken ter sprake en wat het verschil is met Le Medi en een dergelijke wijk. Zij vinden dat zoiets als het ware neergezet is zonder er verder moeite aan te besteden:

'Ik vind eigenlijk ook dat Vinex-wijken wat dat betreft, dat oogt, dat is in de façade waar ze van die platen gebruiken en dan lijkt het alsof het zelf is gemetseld. Zo'n gebouw ziet er dan op eerste gezicht, ziet dat er mooi uit maar eigenlijk is het verschrikkelijk want het zijn eigenlijk gewoon blokken en kleine huizen die gelijk aan de straat zitten. Eigenlijk is het gewoon heel fantasieloos. Het lijkt alleen maar mooi omdat het een soort van bepaalde gevelplaten met een patroon er tegenaan hebben geplakt maar eigenlijk zijn het hele recht toe recht aan, gewoon blokken, tochtige straten er tussendoor, ja dat vind ik een verschrikkelijke rotplek. Dan ben ik liever in Bospolder in Le Medi en om de hoek, de Schiedamseweg. Met al die winkeltjes daar en die Kroatische delicatessenzaken en weet ik het allemaal' (Respondent 1, man, kunstenaar).

'Maar goed dus een groene, veilige buitenruimte in binnensteden, anders gaan de meeste mensen er niet wonen hoor. Tenminste met een beetje geld hè. De Vinex locatie was in feite altijd een grote concurrent van de stad, die de stad leegtrok, en die is ook niet meer zo populair meer. 'Hey, ik zit in een Vinex locatie!', nou tof weet je wel (sarcastisch), ik bedoel maar wat hè. Dus die binnenstad is nog steeds aantrekkelijk. Dus als je dat groen en kindvriendelijk weet te krijgen met goede scholen en een goed maatschappelijk netwerk, dat niet iedereen stomdronken over straat loopt en zit te shotten en weet ik allemaal niet hè. Die stadswachten daar heb je ook niet echt veel aan. Maar goed dus in die zin, dat is wat je dus nodig hebt. Dus niet groen, schoon, veilig en leeg maar schoon, veilig en gezellig' (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer).

Uit deze citaten blijkt dat de fysieke uitstraling van een wooncomplex en wijk bepalend is voor de sfeer die in de directe buurt hangt. Deze twee respondenten staan enigszins negatief tegenover Vinex-wijken en prefereren een omgeving met meer groen en levendigheid als het ware. Deze levendigheid uit zich in de voorzieningen in de buurt maar ook de mate van kindvriendelijkheid en gezelligheid in de buurt. Sociaal gezien heeft Le Medi het volgens de respondenten voor elkaar gekregen om een yuppieachtige bevolking te trekken. De aangetrokken bevolkingsgroep kenmerkt zich door culturele diversiteit en over het algemeen een hoger opleidingsniveau. Eén van de respondenten is initiatiefnemer van het Proefpark en vindt dat dit soort initiatieven beter zijn om mensen met elkaar te laten omgaan en het creëren van onderling contact. Hierdoor lijkt het dat ook omgevingsfactoren en dus niet alleen het aanwezig zijn van andere bevolkingsgroepen een rol spelen bij het creëren van sociale effecten in de wijk:

'Want je komt daar gewoon meehelpen met zijn allen (Proefpark), en het is veilig, dus je praat met elkaar, als je dat wilt of niet, je werkt daar aan hetzelfde, je leert mekaars kinderen kennen en je krijgt een zekere ja snap je. Dat geeft groene veiligheid, sociale controle. Dat is een onderzoek van Anne van Summeren, dat is de bindende factor. Dat zijn dingen die er toe doen' (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer).

Hierbij komt ook weer het punt van kindvriendelijkheid van de buurt naar voren en de fysieke omgeving (groenvoorzieningen) die sociale effecten kunnen genereren. In hoeverre er sociale

cohesie is ontstaan kunnen de respondenten niet zeggen. Ze zijn niet (vaak) meer terug geweest naar Le Medi en hebben er vrijwel geen onderzoek meer naar gedaan of zich erin verdiept.

Economisch gezien heeft Le Medi geen effect gehad op de directe omgeving. Het enige dat gerealiseerd wordt is het Dakpark maar dat heeft verder niet echt te maken met de komst van Le Medi. Er is door één van de respondenten, de oorspronkelijke initiatiefnemer, wel gepleit voor een economische attractie in Le Medi om zo bij te dragen aan het stimuleren van de economie in de buurt. Op de vraag wat hij nu als economisch aspect zag aan een project als Le Medi gaf hij het volgende antwoord:

'Nou ik heb gepleit aan het begin om die aspect economie ook daarin te integreren. Maar dat wilden ze niet. Dat is een te groot risico en ze verwachten nou dan ga je wonen vermengen met hoe heet dat, economische bedrijvigheid. Ik heb gezegd er moeten daar cafés komen, een hammam, een cultureel centrum, bedrijven aan huis wat nu bij sommige mensen is die daar wonen die hebben een klein kantoorje of een klein zaakje. Ook in de directe omgeving moet je ook markten creëren en dat mensen daar ook naast het wonen ook kunnen, gestimuleerd worden maar ze wilden iets unieks creëren om te laten zien dat verschillende nationaliteiten, kunnen in een bepaald woonmilieu goed samen leven en goed communiceren met elkaar, goed met elkaar omgaan' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

Deze respondent heeft verder aangegeven dat het economische aspect is gelaten en dat hij er verder niet bij betrokken was. Hij is dan ook gepensioneerd en weet niet in hoeverre de ontwikkelingen tegenwoordig gaande zijn. Wel kan uit dit citaat opgemaakt worden dat er in de beginfase van de planvorming enigszins werd nagedacht over het creëren van economische mogelijkheden. Uiteindelijk is besloten om dit niet te incorporeren bij het wooncomplex, maar is het gebouwd om te zorgen voor fijne woningen en om de mensen zelf de mogelijkheid te geven aan de indeling van hun woning (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

Wanneer er wordt gekeken naar de culturele effecten, blijkt dat er vrij weinig veranderd is in de wijk. De bedoeling was aanvankelijk (in het originele idee) om een groot gedeelte van het complex te reserveren voor galerieën. Dit is echter uiteindelijk niet gerealiseerd. Het blijkt dus dat vooral dat Le Medi fysiek en sociaal hoog scoort en juist niet op de andere twee pijlers van gentrification. Het sociale scoort voornamelijk hoog met het feit dat er een gemêleerde bewonersgroep aanwezig is. Eén van de initiatiefnemers is nog terug geweest om te praten met de bewoners samen met een journaliste van Le Monde Parijs die een stuk wilde schrijven over Le Medi. Hij was zelf ook verwonderd over de antwoorden die bewoners hem gaven:

'En wat ik heel merkwaardig vond, is dat ze zouden meer praten over dat sociale, menselijke aspect van communiceren met elkaar, er zijn vriendschappen hier en we doen veel dingen samen enz. Ja, maar nee wat ze zeiden was dat ze zeiden, ze hadden allemaal contact met de buurman of buurvrouw, gewoon de directe of aan de overkant, maar niet met burens twintig huizen verder of aan de andere kant van het gebouw. Maar wat ze zeiden, het is gewoon heel mooi. We wonen hier en zodra we hier komen, het is niet eens echt te mediterrane, weinige kleuren enz. maar de weinige elementen qua vormen en de architecturale kant ondanks de bescheidenheid' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

Deze respondent is de enige die nog met bewoners een aantal jaar na de oplevering heeft gesproken. Uit dit citaat blijkt dat hij verwachtte dat er meer sociale cohesie was ontstaan maar dat bewoners aangaven dat sociale contacten niet de meest bepalende factor zijn voor het positief ervaren van Le Medi, maar puur de woning zelf.

❖ Gemeenschapskunst

Vrijwel iedereen van de respondenten was bekend met de term gemeenschapskunst en de werking van kunst in de openbare ruimte. Uit de interviews is gebleken dat de respondenten vinden dat bewoners wel degelijk vaker open staan voor het participeren aan kunstgerelateerde activiteiten dan wordt gedacht:

'Ja, het is helemaal niet moeilijk om mensen dan inhoudelijk van datgeen wat er nou te zien is, om mensen dan te overtuigen. Dat gaat hartstikke goed en dan blijkt dat mensen heel erg open staan voor kunst. Heel anders als wat je denkt als je naar de tv kijkt en hoort dat iedereen aan het schreeuwen is tegen de kunst dat het een linkse hobby is, dat is flauwekul. Blijkt dus dat heel de buurt die vindt dat eigenlijk hartstikke leuk' (Respondent 1, man, kunstenaar).

Uit dit citaat komt naar voren dat bewonersparticipatie prima te regelen valt maar dat het vooral het aanzien ten opzichte van kunst betreft, waardoor het lijkt alsof mensen het misschien niet leuk vinden. Er is dan ook gevraagd aan de respondenten of zij vinden dat gemeenschapskunst vaker ingezet moet worden bij nieuwbouwprojecten en waarom. De respondenten antwoordden hier vrijwel allemaal positief op en benadrukten vooral de sociale effecten die het kan hebben:

'Ja, wat je gaat doen is, mensen die elkaar niet kennen, ga je daar leren kennen. Dus gemeenschappelijk gaan ze iets doen. Zo'n poort is toch wel iets heel bijzonders, ze hebben ook overal zo'n tegeltje aan de muur met allemaal die mozaïekjes erin, en het is een soort verbondenheid. Je gaat een gesprek met elkaar aan. Het is een soort van, een soort bindmiddel tussen al die losse mensen' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

'Ze kunnen het ook niet doen, het scheelt je een heleboel geld. Dan laat je het gewoon grijs aan het plafond. Ja het zijn af en toe mensen die denken, nee we gaan het wel doen. Dat verhoogt de pret, als de pret verhoogt dan heeft dat allerlei, nou dan komen we op gentrificatie, dat heeft allerlei positieve side-effects' (Respondent 1, man, kunstenaar).

Uit het eerste citaat komt naar voren dat een bijkomend sociaal effect is dat mensen gesprekken met elkaar aangaan, er wordt onderling contact gegenereerd. Uit het onderste citaat komt naar voren dat het vaak een keuze betreft bij het inzetten van kunst en bewonersparticipatie daarbij. Er moeten maar net initiatiefnemers zijn die een dergelijk project aan willen gaan. Hij stelt daarbij tevens dat het andere positieve side-effects kan genereren op de omgeving. Hierbij valt terug te denken aan eerdere citaten in de analyse, waaronder de fysieke/esthetische waarde en atmosfeer die kan ontstaan in zo'n buurt als mensen het als fijn ervaren.

Hoe het gemeenschapskunst project in Le Medi tot stand is gekomen is vrij verrassend. Uit de interviews is gebleken dat het project als het ware geïnitieerd is vanuit financieel oogpunt en niet uit een sociaal oogpunt. Vanwege het feit dat het mozaïekproject zeer kostbaar was is ervoor gekozen om dit project anders aan te pakken. Niet alleen de kunstenaar moest het maken maar er waren letterlijk meerdere handjes voor nodig. In eerste instantie was het dus nodig om de kosten te drukken, zodat het project kon plaatsvinden:

'Niet van oh het is goed voor de buurt maar nee dan drukt het de kosten want dan hebben we heel veel handjes die meehelpen en die trakteren we op koffie, thee en een muziekje, gezelligheid. En dan gaan we met zijn allen mozaïeken en dan hoef je al die burens niet te betalen en dan wordt zo'n kunstwerk opeens betaalbaar. Zo zijn we begonnen, maar niet vanuit de gedachte laten we eens even heel sociaal doen met mensen. Maar meer vanuit een financieel oogpunt is het ontstaan' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

Volgens deze respondent is het in feite niet meer dan een opdracht geweest waarbij de kosten zo laag mogelijk gehouden moesten worden. Het kan zijn dat de achtergrond van de respondent een rol speelt aangezien zijn werkzaamheden veel gaan over kunstopdrachten verstrekken aan kunstenaars en de financiële regeling eromheen in orde maken (Respondent 2, man, directeur Mothership). Wel stelde hij daarna:

'En toen zagen we van hee verrek het werkt. Wat is het leuk om met mensen samen te werken. Mensen vinden het leuk, mensen waren niet weg te slaan, want dan willen ze door blijven mozaïeken terwijl anderen staan te wachten. We hadden opeens een systeempje en dat werkte gewoon' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

Hieruit blijkt dat participatie volgens deze respondent ook positief ervaren wordt door de bewoners. Er blijkt echter ook dat een initiatiefnemer als deze respondent enigszins verrast is door het feit dat bewoners graag mee wilden werken. Het lijkt hierdoor alsof initiatiefnemers dat niet heel erg gewend zijn. Wel voegde hij eraan toe dat de gemeenschapskunst toen opkomend was en dat er nu veel meer gemeenschapskunst projecten worden gedaan om mensen actiever te betrekken bij het tot stand komen van kunst (Respondent 2, man, directeur Mothership).

Het is uiteindelijk dus wel uitgekapt als een gemeenschapskunst project omdat de bewoners van zowel Le Medi als buiten Le Medi werden geïnformeerd over het project en of ze hieraan wilden meewerken. Er werd dan ook gesteld door de respondenten dat je vaak niet onder het sociale aspect uitkomt. De heersende collectieve mening is dat bewoners moeten participeren bij projecten om op zo'n manier nader tot elkaar te komen en daarom staan ze er vrij positief tegenover. Ondanks de verscheidene werkvelden waarin de respondenten zich begeven, blijkt het dat deze allemaal toch raakvlakken met elkaar hebben wanneer het aankomt op bewonersparticipatie. In hoeverre de effecten van het kunstproject op de bewoners en hun onderlinge relaties interessant zijn voor de respondenten, daar kan over getwist worden; niet iedere respondent is net zo geïnteresseerd in de effecten dan de ander. Het blijkt dat sommigen het proces van het maken van het project belangrijker vinden op dat moment dan de uiteindelijke werking ervan op de lange termijn:

'Nee, ik weet het niet, en eigenlijk is dat ons.. nou ja het zou me niet zoveel kunnen schelen. Want het is, wij zijn echt, als mijn missie maar slaagt, de kunst dichterbij de mensen brengen, dat vind ik veel belangrijker als zijnde of, de opdracht die Vogelaar heeft gesteld, slaagt. Dat is een andere.. snap hè, ik snap wel dat ze dat willen weten of dat goed gaat, maar ik hoef dat eigenlijk niet echt te weten' (Respondent 2, man, directeur Mothership).

'Gemeenschapskunst vind ik best ok, samen aan iets werken, alleen het resultaat is minder van belang dan het proces. Bij de meeste kunstenaars staat het resultaat nog steeds hoog, op nummer één' (Respondent 3, man, oprichter Creatief Beheer).

'Nee, maar het is ook in mijn belang dat mensen het waarderen. Ja, je wilt toch graag als je kunstenaar bent, dat je iets maakt en uiteindelijk een veer in zijn reet krijgt, dat mensen zeggen zo dat is mooi, bedankt! Tuurlijk wil je dat graag. Het zou wel oneerlijk zijn om te zeggen dat het niet zo is' (Respondent 1, man, kunstenaar).

Uit deze citaten blijkt dat de verschillende achtergronden van de respondenten wat sterker naar voren komen bij hun mening, dan dat bij andere vragen het geval was. Het blijkt dat het vooral de laatst geciteerde respondent wat interesseert wat de bewoners er uiteindelijk van vinden op de lange termijn. Dit heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met het feit dat hij een kunstenaar is. Op de vraag of het kunstproject iets heeft betekend voor de bewoners werd door de meeste respondenten geantwoord dat het eigenlijk beter had gekund. Het is een project dat slechts één keer in het begin

na de oplevering van het project is uitgevoerd. Als er een lange termijn effect gegenereerd had moeten worden had het volgende moeten gebeuren:

'Een alleenstaand dingetje van nou we doen even een mozaïekje of we doen eens een keer een schilderijtje op de muur onthullen, dat is een momentum van een uur en dan is het weg. Ik denk zelf dat het echt zin heeft dat het in een programma zit en dat het wat vaker herhaald wordt. Dat vind ik wel. Je moet er blijvend op investeren' (Respondent 5, man, directeur Woonbron).

Deze respondent heeft ervaring met kunst en cultuur in wijken in Dordrecht en is er actief betrokken bij geweest vanuit de wooncorporatie. Hij stelt dat vaak het proces van maanden voorbereiding voor een evenement veel kan bijdragen aan onderling contact. Een eenmalig kunstproject van een paar dagen zal daarom minder effect hebben in zijn ogen, en moeten dus vaker uitgevoerd worden (Respondent 5, man, directeur Woonbron). Een aanvullend citaat hierbij van een andere respondent:

'Ja door een kunstproject te introduceren en blijven activeren. Je hebt sowieso de VVE, en er moeten mensen zijn die visie hebben en trots zijn op hun project en die willen er meer van maken. Die hebben ook in hun netwerk in de omgeving in de stad mensen om te betrekken enz. en die moeten niet alleen praten, ja veiligheid en hierbinnen, groen etc. maar wat jij zegt, hoe kunnen we samen een andere maatschappelijke kracht in de omgeving, samen mensen actief maken. Je kan best wel organiseren enz. en je geeft prijzen. Mensen stimuleren, jongeren, ouderen' (Respondent 4, man, cultureel adviseur en ondernemer).

Ook hij stelt dat een kunstproject herhaald moet blijven worden, of in ieder geval, er moeten meerdere kunstprojecten plaatsvinden. Dit zal uiteindelijk de verbondenheid met de buurt en de mensen in de buurt aanwakkeren door het gevoel van trots te creëren. Dit zal uiteindelijk kunnen bijdragen aan een gevoel van sociale eenheid, zoals de respondent hier stelt, een maatschappelijke kracht in de omgeving.

Conclusie

Twee van de verwachtingen die opgesteld waren in het methodologisch hoofdstuk luiden:

- ❖ De initiatiefnemers vinden het woonproject Le Medi een geslaagd project omdat het bijdraagt aan het creëren van uniciteit, waardoor de middenklasse aangetrokken wordt. Het project heeft volgens hen een positieve invloed in de wijk met betrekking tot de pijlers van gentrification.
- ❖ Voornamelijk de fysieke, sociale en culturele aspecten van gentrification zijn van belang geweest in de wijk Bospolder Tussendijken en bij het wooncomplex Le Medi. Op deze drie vlakken zijn de meeste effecten waarneembaar. Dit heeft te maken met het trekken van de 'Nieuwe Rotterdammer' door middel van een wooncomplex met een nieuwe vormgeving en het kunstproject.

Het blijkt dat deze verwachtingen deels kloppen; niet op alle pijlers zijn er effecten waarneembaar geworden. Op economisch en cultureel vlak is er vrij weinig impuls gegeven aan de wijk. Wel kloppen de verwachtingen in de zin van dat er een uniciteit is gecreëerd en dat er een nieuwe middenklasse aangetrokken is. Om te stellen dat de 'Nieuwe Rotterdammer' is getrokken, daar valt over te discussiëren; dat zal blijken uit de analyse van de interviews met de bewoners. Er is slechts één van de respondenten terug gegaan naar Le Medi en er zijn geen onderzoeken meer gedaan om te kijken of de doelstellingen als het ware echt zijn gehaald. De respondenten zijn wel van mening dat er een gemêleerd publiek is getrokken en dat Le Medi het in dat opzicht dus goed heeft gedaan.

Als er wordt gekeken naar de deelvraag kan er gesteld worden dat het kunstproject, het mozaïekproject, als het ware is ingezet als gemeenschapskunst om zo de kosten zo laag mogelijk te houden. Puur uit praktisch nut en financieel oogpunt kwamen de initiatiefnemers op het idee om bewonersparticipatie toe te passen. Er moet echter wel de kanttekening gemaakt worden dat de initiatiefnemers bewonersparticipatie in een hoog vaandel plaatsen en dat ze er uiteindelijk wel volledig achter stonden om het toe te passen. Over hoe de bewoners het kunstproject ervaren hebben, daar zijn de respondenten eenduidig over: men vond het leuk om mee te helpen en waren heel enthousiast. Maar als er nagedacht werd over of het kunstproject verder nog onderling contact heeft gegenereerd onder de bewoners, wisten de respondenten vaak geen antwoord op deze vraag. Ze denken dat men het leuk vond, maar dat was ten tijde van het kunstproject zelf en omdat het eenmalig was heeft het daardoor niet veel invloed gehad op onderlinge contacten. Wanneer er gekeken wordt naar het herstructureringsbeleid en de redenen waarom Le Medi gebouwd is op de plaats waar het nu staat, kan er gesteld worden dat het kunstproject ter verfraaiing heeft gediend van het algehele wooncomplex. Het voegt bij aan de esthetisering van het project en heeft tevens gediend als een culturele activiteit in de wijk, al was het eenmalig.

Bewoners

In de topiclijst zijn de thema's gentrification, relaties in/met de buurt en tevredenheid, (Plaats-) identiteit en gemeenschapskunst aan bod gekomen. Deze zullen in de analyse behandeld worden op wijk niveau (Bospolder Tussendijken) en op het niveau van de case study Le Medi. De deelvraag die bij deze topiclijst hoorde luidde:

- Hoe kunnen de ervaringen van de bewoners van de deelgemeente Delfshaven ten opzichte van de voornoemde doelen van het ingezette gentrificationbeleid worden getypeerd?

❖ De wijk Bospolder Tussendijken

Wanneer er wordt ingezoomd op het economische aspect van gentrification, blijkt dat de komst van Le Medi weinig invloed heeft uitgeoefend op de directe omgeving. Op de vraag of er economische ontwikkeling heeft plaatsgevonden in de afgelopen jaren na de komst van Le Medi werd gevarieerd geantwoord. Grofweg zijn er respondenten die heel positief zijn, respondenten die gematigd positief zijn en respondenten die enigszins negatief zijn.

De respondenten die positief waren over het winkelaanbod en economische ontwikkeling in de buurt, vinden dat de Schiedamseweg genoeg winkelvoorzieningen bevat voor hun eerste levensbehoeften. Zij zijn voornamelijk tevreden over de loopafstand vanaf hun huis en vinden dan ook dat ze alles als het ware binnen handbereik hebben. Van de respondenten die gematigd positief zijn is gebleken dat zij wel eens hun boodschappen op de Schiedamseweg halen, maar ze stellen tevens dat er geen gevarieerd winkelaanbod is. Hiermee werd voornamelijk de Schiedamseweg bedoeld en de Grote Visserijstraat:

'Winkels komen en gaan, zoals je hier ziet op de Schiedamseweg komen ze en ze gaan. En het zijn niet echt winkels, op de Schiedamseweg dan, ja het zijn vooral winkels voor de eerste levensbehoeften, supermarkten en dat soort dingen' (Respondent 13, vrouw, bewoonster).

'Maar als je hier kijkt op de Schiedamseweg, of de winkeltjes hier in de buurt, dan heb ik niet echt gemerkt dat daar nou zeg maar, meer gekomen is. Nee, het is altijd wel heel bedrijvig geweest maar het is nog steeds een beetje hetzelfde. Theehuisjes, bakkerijen weet je wel, dat is toch vaak allemaal hetzelfde soort winkels' (Respondent 9, vrouw, bewoonster).

Het lijkt alsof deze respondenten toe zijn aan nieuwe winkelvoorzieningen omdat het de 'standaard' winkels zijn als het ware. Er is wel bedrijvigheid en er zijn wel winkels voor de eerste levensbehoeften maar er lijkt behoefte zijn aan iets meer aanbod. Over de respondenten die enigszins negatief waren over het winkelaanbod in de buurt kan gezegd worden dat de winkels niet aan hun behoeften voldoen. Er werd door hen gezegd dat er weinig nieuws is bijgekomen in de wijk en dat de fysieke uitstraling van de panden aan de Schiedamseweg te wensen over laat. Een aantal respondenten hebben hierbij aangegeven dat ze bij het kiezen van de woning in Le Medi, ervan uitgingen dat de ontwikkelingen wel zouden volgen na de komst van Le Medi. Ze vonden echter dat deze ontwikkelingen lang uitblijven:

'Nee. Dat was wel de verwachting, maar het blijft het Turkse eethuisje en de plastic handelaar in Turks plastic. En dat vinden alle bewoners hier ontzettend jammer, dat weet ik van de mensen om ons heen. De verwachting was dat er een betere middenstand zou komen in de wijk, wat zou aansluiten bij de behoefte van de bewoners hier. Iedereen gaat nu zijn boodschappen niet, nou ja misschien bij de supermarkt hier om de hoek doen, maar het is denk ik zelfs minder geworden dan dat het beter geworden is' (Respondent 17, man, bewoner).

'Binnen deze wijk (Le Medi) vind ik het heel prettig om te wonen, het is mooi, het is schoon. Maar het staat midden in een achterstandswijk en ik heb dan het geluk dat ik aan deze kant woon, bij het Dakpark dat nu gebouwd wordt en gedeeltelijk afgemaakt. Maar als je naar de andere kant gaat dan vind ik het alleen maar armoediger worden en ja, dat vind ik gewoon net een Oostblok land, die kant, de Schiedamseweg. Winkeltjes die er bij wijze van spreke 2 weken in zitten en dan daarna weer failliet gaan of wat dan ook. Heel armoedig!' (Respondent 6, vrouw, bewoonster).

'Nou, qua winkels zit er voor mij niet veel bij. We gaan er soms wel patat halen maar dat is het enige dat we daar ooit doen' (Respondent 12, vrouw, bewoonster).

Uit deze citaten blijkt voornamelijk dat de Schiedamseweg als negatief wordt ervaren omdat het er 'armoedig' uitziet en het niet aansluit bij de behoeften. Eén respondent stelt zelfs dat er sprake is van verslechtering van het aanbod. Hij sprak dan ook over het verschil van de Schiedamseweg met de Nieuwe Binnenweg (het verlengde van de Schiedamseweg). Hij stelde dat daar wel geld is geïnvesteerd door de gemeente en dat het duidelijk zijn vruchten afwerpt. Hij gaat daar dan ook zijn boodschappen etc. halen en vind eigenlijk dat de Schiedamseweg op een dergelijke manier ontwikkeld moet worden (Respondent 17, man, bewoner).

De enige economische ontwikkelingen die plaatsvinden in de wijk, worden voornamelijk gegenereerd door het Dakpark. De respondenten baseren dit op het feit dat er een winkelboulevard is gekomen met verscheidene bigshops; dit draagt op zijn beurt bij dat er meer werkgelegenheid is gekomen. Het Dakpark is echter nog niet in zijn geheel klaar, maar daar wachten de meeste respondenten wel op. Zij verwachten dat het Dakpark, in tegenstelling tot de Schiedamseweg en het bijbehorende Grote Visserijplein, als het klaar is zal zorgen voor een impuls voor de wijk. Er zijn echter ook respondenten die enigszins wat negatiever tegen het aanbod van het Dakpark aankijken. Het blijkt dat er geen collectieve mening heerst over het Dakpark en in hoeverre het aansluit bij de behoefte van de bewoners van de wijk:

'Er zijn hier sowieso 700 nieuwbouwwoningen erbij gekomen, dus ik denk dat dat wel in economische zin invloed heeft qua besteding. Qua winkelvoorzieningen, dat is met name het Dakpark. Dat Dakpark is er bij gekomen, met grote XL winkels, dat is weer een upgrade en wat er gaat ontstaan daar. Een speeltuin gaat er komen en dat soort dingen. Ik heb laatst een gesprek met iemand gehad die hier al 20 jaar komt, dus het verschil is gigantisch. Achterstandswijken brengen vaak onveiligheid met zich mee en een onveilig gevoel' (Respondent 15, vrouw, bewoonster).

'En dan aan de achterkant van het Dakpark, daar heb je dan die grote winkelboulevard waar de grote bekende zaken zitten, maar helaas geen Hema etc. dat zou heel leuk zijn, maar wel een Albert Heijn, maar meer keukenzaken en beddenzaken. Het is doodstil, er is nooit iemand die daar komt en wil winkelen want als je je bed hebt dan hoef je natuurlijk niet aan de gang te blijven' (Respondent 6, vrouw, bewoonster).

De bovenste respondent (15, vrouw, bewoonster) lijkt heel positief te zijn over de ontwikkelingen van het Dakpark en wat er uiteindelijk voor side-effects gegenereerd zullen worden hierdoor. Andere respondenten deelden deze mening ook, het is volgens hen een toevoeging in de wijk. Maar als er naar de andere respondent (6, vrouw, bewoonster) gekeken wordt, blijkt dat niet iedereen er zo positief over is. De respondenten die er wat minder enthousiast over waren, hebben aangegeven dat er inderdaad wel nieuwe winkelvoorzieningen zijn bijgekomen maar dat het wederom niet echt heel erg aansluit bij winkelbehoeften. Het zijn voornamelijk luxeproducten of producten als keukens en bedden die je maar één keer aanschaft. Zij zouden graag winkels als Hema e.d. zien in het Dakpark.

Over het algemeen weten de respondenten dat er in de directe omgeving van Le Medi en het Dakpark plannen waren voor de bouw van een ander nieuwbouwcomplex. Dit complex zou direct naast Le Medi gebouwd worden. Er bestaat een collectieve mening over de communicatie van de gemeentelijke bestuurslagen naar de bewoners toe. Over de plannen in de wijk wordt weinig gecommuniceerd naar de bewoners toe; ze hebben aangegeven dat ze niet weten wat de bouwplannen zijn of dat deze plannen überhaupt doorgaan. Ditzelfde geldt over het creëren van een imago van de wijk Bospolder Tussendijken. De wijk stond voornamelijk bekend als een gebied dat je moest mijden omdat de veiligheid laag en criminaliteit als hoog bestempeld werd. Op de vraag of de respondenten iets weten of er op een bepaalde (andere) identiteit of (ander) imago wordt aangestuurd door gemeentelijke bestuurslagen blijkt uit antwoorden van meerdere respondenten het volgende:

'Minimaal, bijna niet eigenlijk. Ik heb een beetje het idee dat ze denken van, we gaan nieuwe huizen neerzetten, en dat is op zich wel goed hoor, maar er omheen wordt niks gedaan. Ten minste dat idee krijg ik. Ze laten het een beetje aan de bewoners zelf over' (Respondent 12, vrouw, bewoonster).

'Ehm, als ik naar heel Rotterdam kijk en de dingen daarover lees dan weet ik dat ze schermen met cijfers over dat de veiligheid in Delfshaven is toegenomen, in de index. Maar van de deelgemeente daar merk ik weinig van, die zijn, toen ik net voorzitter van de VVE werd, had ik ook overleg met hen, over het wezen van zoiets als Le Medi. De gemeente draagt ook elk jaar een paar duizend euro bij aan de onderhoudskosten van de wijk zodat ze niet het schoonmaken en het herstel van de straat hoeven te betalen in Le Medi. Dus dat doen we zelf ook. Maar ik zie dat meer als een soort afkoop dan dat ze zich gaan bemoeien met die veiligheid binnen en rondom Le Medi. In de directe omgeving merk ik daar niks van' (Respondent 17, man, bewoner).

Uit deze citaten blijkt dat de respondenten niet op de hoogte zijn van de huidige plannen voor de directe omgeving van Le Medi. De laatst geciteerde respondent (17, man, bewoner), heeft in het voormalige bestuur van de VVE gezeten en heeft daarom iets meer inzicht dan de andere respondenten wat betreft de regelingen met de gemeente. Hij praat hierbij niet over de bouwplannen in de omgeving, maar stelt de thema's onderhoud en veiligheid hier aan de kaak. Er is dus ook weinig gemeentelijke bemoeienis op deze twee gebieden in de wijk.

Wanneer er wordt gekeken naar het sociale aspect van gentrification komt duidelijk naar voren dat er sprake is van 'othering' in de wijk, dit aspect komt naar voren bij de bewoners van Le Medi die zichzelf over het algemeen beschouwen als een collectief geheel en de omwonenden van Le Medi bestempelen met 'zij':

'Nee, nou ja je ziet wel dat er buiten andere mensen wonen. En hier wonen eigenlijk wel nettere mensen' (Respondent 8, vrouw, bewoonster).

'Mensen voelen zich niet verantwoordelijk voor hier buiten. Als er iets op de grond ligt hier dan ruimen we dat op. Dat doen zij niet. Ouders, kinderen, het is gewoon een rommel. Uit een autoraam, uit een kindervagen' (Respondent 16, man, bewoner).

Uit deze citaten lijkt naar voren te komen dat de mensen die niet in Le Medi wonen als het ware minder netjes zijn en minder oog hebben voor het onderhoud in de wijk. Er bestaat onder de respondenten een collectieve mening; vrijwel iedereen vindt dat de andere bewoners van de wijk minder verantwoordelijkheid tonen voor de leefomgeving.

Vrijwel de meeste respondenten gaven aan dat zij weinig tot geen contact hebben met omwonenden van Le Medi in de wijk Bospolder Tussendijken. Als er al contact plaatsvindt dan is dat voornamelijk doordat kinderen van Le Medi met kinderen van buiten Le Medi op dezelfde school zitten. Via deze voorziening kan het dus voorkomen dat de verscheidene bewoners contact maken met elkaar. Wel is het zo dat een aantal respondenten hebben aangegeven dat ze hun eigen kinderen buiten de wijk op school hebben gedaan en bereid zijn om er een paar minuten verder voor te fietsen. Ook gaven zij aan dat zij niet de enigen zijn in Le Medi. Een paar respondenten gaven aan hun kinderen wel op school te doen naast Le Medi, waardoor zij als het ware een barrière willen doorbreken. Verder heerst er een collectieve mening dat Le Medi een opzichzelfstaand complex is en vrij minimaal verbonden is met de wijk eromheen. Enkele respondenten hebben aangegeven dat bewoners van Le Medi hebben ondervonden dat omwonenden van Le Medi, het complex ook zien als een opzichzelfstaand 'buurtje'. Er vindt waarschijnlijk ook 'othering' plaats van buiten Le Medi ten opzichte van Le Medi:

'Ja, dat zie je toch wel en dat merk je ook wel zeg maar, dat ja je merkt gewoon dat het onderontwikkeld, een achterstandswijk is. Dat merk ik gewoon nog steeds. Ja vind ik wel, dat merk je ook aan het type mensen. Ik denk ook wel dat Le Medi nog steeds zo wordt gezien als een eilandje in de wijk, het is niet één' (Respondent 9, vrouw, bewoonster).

'Dat zou best eens mee kunnen spelen omdat ik, ik heb dat niet uit eigen horen, maar wat ik van andere bewoners wel eens hoor is dat de buurt om ons heen vindt Le Medi maar een beetje een kakbuurtje met betere inkomens' (Respondent 17, man, bewoner).

Volgens deze respondenten denken bewoners van de wijk Bospolder Tussendijken, en met name de bewoners die nabij Le Medi wonen, dat Le Medi een apart complex is wat niet bij hen hoort in de buurt. Het is interessant dat zij aangeven dat andere bewoners van de wijk hen als kakbuurtje zien met hogere inkomens. Of zij gegronde redenen hebben om dit te denken over de andere bewoners is niet duidelijk (met bewoners buiten Le Medi is niet gesproken). Het kan zijn dat dit ook met 'othering' te maken heeft; zij zien de rest van de bewoners van de wijk als 'anders' dan de bewoners in Le Medi en denken daarom misschien dat die bewoners dat automatisch ook van hen vinden.

Wanneer er wordt gekeken naar het fysieke aspect van gentrification vinden vrijwel alle respondenten dat de omgeving buiten Le Medi te wensen overlaat. Zij zijn enigszins negatief wanneer er gesproken wordt over de mate van hygiëne en algemene uitstraling van de huisvesting, Schiedamseweg en andere delen van de wijk:

'Buiten Le Medi is het smerig, jawel. En dan heb ik het over de hele omgeving ja. Het is smerig. Er kan wel wat aan verbeterd worden. Ook hier op de hoek van de school, nou daar is het echt een zootje elke keer. Gewoon vuilniszakken gescheurd, het is een zootje. Hier valt het hartstikke mee, maar buiten in de buurt bij de school enzo is het een zootje' (Respondent 18, vrouw, bewoonster).

'Ja, nou, schoon valt op zich nog wel mee. Maar het is allemaal zo oud, het mag op zich wel een opknopbeurt gebruiken. Frisse nieuwe tegels. En voornamelijk de Schiedamseweg, dat mag best wel een opknopbeurt krijgen. En gewoon eens kijken naar die winkels, of het wel, het zijn allemaal van die verpauperde panden' (Respondent 12, vrouw, bewoonster).

'Maar hier omheen is het vies en rommelig. En dat is vooral veroorzaakt door die markt hier, twee keer per week. En ik weet dat er alles aan wordt gedaan om het op te ruimen, maar met een beetje wind waait alles zo de wijk in. Dat over de rommel op straat. Het uiterlijk van winkels vind ik, is lelijk, als ze dicht zijn van die enorme grijze rolluiken. En als ze dingen buiten zetten is het een hoop plastic zoi' (Respondent 17, man, bewoner).

Uit deze citaten komt naar voren dat er weinig aan fysieke investeringen plaatsvinden in de wijk; het ziet er veelal vies uit en het lijkt alsof het niet heel erg onderhouden wordt. De pogingen die gedaan worden zijn gering en vaak ligt het vuilnis al in de zijstraten van de Schiedamseweg bij de woningen. Er mag meer gedaan worden aan het onderhoud en de uitstraling van de Schiedamseweg.

Bij het fysieke aspect is niet alleen gekeken naar de situatie op straat, maar ook naar de fysieke staat van de huisvesting, en dan met name de esthetisering en in hoeverre dit belangrijk is voor de respondenten. Vrijwel alle respondenten hebben aangegeven dat ze hebben gekozen voor een woning in Le Medi omdat ze het mooi vonden en omdat het hen aansprak qua bouwstijl. Ze beaamden dat ze hierdoor het gevoel hadden in een apart huis te wonen dan elders in de omgeving, en zelfs in Nederland staat. Een aantal respondenten gaf aan dat de locatie van de woning ook een grote rol speelt bij het kiezen van een woning in Le Medi. Het wordt omschreven als een veilige woonlocatie waarbij er toch een leven in de stad mogelijk is; voorzieningen voor de eerste levensbehoeften zijn nabij en het centrum is zowel met het openbaar vervoer als de fiets goed bereikbaar. Al deze factoren dragen bij aan het kiezen van een dergelijke woning, maar de meest belangrijke was toch wel het feit dat het een uniek thema aan zich had verbonden. De mediterrane sfeer deed hen vaak denken alsof ze op vakantie waren, in een ander wereldje. Afgezien van het feit dat er andere nieuwbouwcomplexen in de wijk staan, en zelfs om de hoek, zouden ze toch kiezen voor een woning in Le Medi vanwege zijn uitstraling:

'Ik denk dat het wel een meerwaarde heeft. Het heeft misschien wel een thema, Le Medi, maar nou ja het heeft niet zozeer een thema maar meer dat het er mooi uit ziet zeg maar. Dus anders, apart, is het. Ik heb het zelf gekocht, want ik woon hier natuurlijk al heel mijn leven, en toen ik een vast contract kreeg wilde ik niet weg hier. En toen zag ik dit en toen dacht ik, van ja ik hoef hier ook eigenlijk niet weg. Ik wil blijven wonen in de buurt waar ik ben opgegroeid. Het is heel mooi' (Respondent 13, vrouw, bewoonster).

'Ja, ik denk het wel. Als ik naar mezelf kijk, nou ja je bent op zoek naar een huis en toen zag ik dit en toen dacht ik wow, het ziet eruit alsof ik op vakantie ben! Hier wil ik wel wonen! Voor mij persoonlijk, ja dat vind ik wel heel erg leuk. En dat maakt ook dat je een beetje in een apart huis woont, en niet alles is hetzelfde. Niet als zo'n rijtjeshuis met tien, honderd dezelfde woningen op één rij zeg maar. Daar word ik niet vrolijk van' (Respondent 11, vrouw, bewoonster).

Uit deze citaten lijkt het dat de respondenten voornamelijk hun oog hebben laten vallen op de uitstraling van Le Medi als geheel. Het betreft een unieke woonlocatie, waarbij er geen standaard rijtjeshuizen zijn en wat er tevens mooi uitziet. Ook wordt er aangehaald dat het wel degelijk een meerwaarde heeft, hoe woningen eruit zien. De andere respondenten delen allemaal deze mening; ze zijn er komen wonen vanwege het feit dat het wooncomplex iets 'aparts' heeft en dat het ervoor zorgt dat je je op je gemak voelt als je er alleen al rondloopt. Er kan gesteld worden dat een onderscheidende woonlocatie bij deze respondenten een grote rol heeft gespeeld bij het kiezen van een woning in Le Medi.

Wanneer er wordt gekeken naar het culturele aspect van gentrification blijkt dat er vrij weinig culturele activiteiten zijn in de omgeving waaraan de respondenten kunnen deelnemen. Er zijn wel sporadisch activiteiten nabij het Dakpark bijvoorbeeld, maar de meerderheid van de respondenten gaven aan dat zij niet het idee hebben dat er veel georganiseerd wordt vanuit een buurthuis of een bepaald instituut. De respondenten die wel enigszins wisten wat er soms georganiseerd wordt in de wijk, zeggen hier niet echt aan deel te nemen. Dit komt door het feit dat veel van de respondenten tweeverdieners zijn, vaak kleine kinderen hebben en daardoor cultureel minder actief zijn. Mits het activiteiten zijn vanuit school, of speciaal georganiseerde activiteiten voor kinderen.

Een aantal respondenten hebben aangegeven dat zij zichzelf wel identificeren als mensen die het hebben aangedurfd om in die wijk een woning te kopen. Er kwam echter wel naar voren dat ze zichzelf niet zozeer als creatieve mensen beschouwen, soms juist verre van. Ze identificeerden zich ook niet heel erg met het label de 'Nieuwe Rotterdammer'. Vaak hoorden de respondenten er voor het eerst van, of als ze er al van gehoord hadden vonden ze het eerder een verkoperspraatje dan dat ze zich ermee identificeerden. Nadat het rijtje van leefstijl kenmerken was uitgelegd vonden enkele respondenten dat ze een aantal van die betreffende kenmerken bezaten maar vonden alsnog dat een label heel overdreven is. Ze hebben aangegeven puur de woning als doorslaggevende factor te hebben gehad bij het kiezen van het wonen in de wijk daar. Veel van de respondenten gaven aan dat ze niet het idee hebben dat er veel creatieve mensen in Le Medi wonen. Een enkeling gaf aan te weten dat sommige medebewoners een atelierwoning hebben, maar weten niet in hoeverre zij een echt atelier hebben gemaakt. Ondanks dat de respondenten niet allemaal wisten wie van hen een creatief beroep zou hebben, gaven de meesten wel aan dat hun medebewoners, net als zijzelf, vrijer van geest waren. Zij vonden dat ze allemaal wel meer open stonden om zich te vestigen in een dergelijke wijk:

'Ik denk dat als het gewoon een beetje standaardhuizen waren geweest, was het veel minder aantrekkelijk geweest, en dan denk ik niet dat dat mensen van buitenaf hier zo snel komen wonen, dat denk ik niet. Dus het draagt er zeker wel aan bij. Het laat zien dat je durft hè, het is een gedurfd project. En dan durf je ook de stap te nemen om hier te komen wonen' (Respondent 9, vrouw, bewoonster).

'Nou je moet het zo zien, al deze mensen die nu hier wonen, die hebben gewoon deze wijk een kans gegeven. Zo moet je het zien. Want voor het bedrag dat wij zo'n huis kopen hier, kan je net zo goed in Berkel een huis kopen. Dus het zijn allemaal een beetje creatieve mensen die het gewoon hebben aangedurfd' (Respondent 7, man, bewoner).

'En de mensen die hier al gewoon zijn opgegroeid en die ook wel gewoon kapitaalkrchtig zijn en die naar een andere wijk toe zijn gegaan en daar betere kansen zagen. En dat ze er dan achterkomen dat ze in Barendrecht tussen de tokkies helemaal niet gelukkig zijn! En die bewust terug zijn gekomen, hier naar hun eigen roots. Met dan wel die hogere standaard die ze wel willen voor hun kinderen, voor hun gezin en om gewoon hun eigen wijk te ervaren. En dat zijn wel de mensen die hier gelukkig zijn. En inderdaad de creatieven die hier met de verwachting kwamen dat deze hele wijk zou veranderen' (Respondent 16, man, bewoner).

Uit de citaten komt naar voren dat de respondenten zowel uit de wijk Bospolder Tussendijken komen (respondent 9, vrouw bewoner) als buiten de wijk (respondent 7, respondent 16). Het zijn volgens de laatst genoemde respondent niet alleen maar 'nieuwelingen' die het aandurven, maar ook mensen die niet uit de wijk weg willen en de kans zagen om betere huisvesting te krijgen door de komst van Le Medi. Het blijkt hieruit dat Le Medi aantrekkelijk is voor een breed publiek volgens de geciteerde respondenten.

Er is al naar voren gekomen uit de antwoorden van de respondenten dat zij bewoners van de wijk buiten Le Medi als 'anders' zagen op vele fronten (qua sociaaleconomische persoonskenmerken). Er zijn echter ook respondenten die hebben gesteld dat er een verschil is in mate van contact binnen het wooncomplex Le Medi. De respondenten hebben onder andere aangegeven dat wanneer je rondom het plein woont je meer contact hebt omdat je als het ware allemaal 'meekijkt'. De respondenten die wonen op het plein gaven dan ook aan vaak hun deur open te zetten en te genieten van het buitenleven, en daarbij het contact met naaste burens. De burens die aan de buitenkant van Le Medi wonen zien zij echter vrijwel nooit. Dit zou een 'othering' binnen Le Medi

kunnen betekenen. Uit de volgende citaten blijkt dat het dagelijkse contact beïnvloed wordt door de woonlocatie binnen het woonproject Le Medi:

'Nee, ik weet niet. Maar wat ook vreemd is, we wonen dan hier, we hebben het wel over Le Medi of over de mensen erbuiten, maar wij die binnen de poorten wonen, die gaan heel vaak met elkaar om maar mensen buiten de poorten aan de buitenkant van Le Medi, dat is echt zeldzaam' (Respondent 7, man, bewoner).

'Van de Ivanhof, dat pleintje, daar ken ik iedereen, want we gaan naar buiten en de kinderen spelen hier. Maar de mensen die aan de andere kant wonen met de kleintjes, ik weet niet wie dat zijn. Ik zie ze soms wel op straat en denk van jij komt uit Le Medi, maar ik ken ze niet' Respondent 10, vrouw, bewoonster).

'Ik heb gemerkt dat toen ik zelf in de VVE zat en nu nog, omdat je binnen de straatjes en het plein eigenlijk naar binnen kijkt en gericht bent, heb je veel meer contact met elkaar. Dat geldt ook voor vergaderingen die we met elkaar organiseren en activiteiten, de kerstboom versieren. Er komt bijna nooit iemand van de buitenkant naar toe' (Respondent 17, man, bewoner).

De geciteerde respondenten schijnen als het ware aan te geven dat het onderling contact met medebewoners zich voornamelijk afspeelt rondom het plein en de daarbij horende straten. Een kanttekening moet hierbij gemaakt worden; in de straten kent men voornamelijk hun naaste burens, en dus niet zozeer de mensen die in de andere straten aan de overkant wonen. Wat hier ook aangegeven wordt door de respondenten is dat de buitenring van Le Medi eigenlijk heel erg op zichzelf staat ook als het ware. Ze worden bestempeld als de mensen aan de buitenkant van de poort, die wel in Le Medi wonen, maar toch ook weer niet. De respondenten denken dat dit vooral te maken heeft met het hebben van kinderen; als zij op het plein spelen hebben de ouders een reden om naar het plein te komen en anders niet. Toch blijkt het zo te zijn dat deze bewoners van Le Medi vrijwel nooit op het plein te vinden zijn, ondanks het feit dat ze misschien kinderen hebben. Het kan zijn dat de kinderen geen gebruik maken van het plein, of dat wel doen maar dat de ouders ze daar simpelweg laten spelen zonder te controleren. Eén van de respondenten die aan de buitenkant woont van Le Medi lijkt met haar antwoord dit beeld te bevestigen:

'Nee dat niet, dat zeker niet. Dat is wel minder. Nou ja, één keer in het jaar doen ze wel zo'n barbecue feestje en that's it denk ik. En kerst en sinterklaas doen ze, zo'n feestje. Met warme chocomel of zo. Ik heb nog nooit meegedaan hoor eerlijk gezegd' (Respondent 18, vrouw bewoonster).

Op de vraag of de respondent een verschil merkte met het feit dat ze aan de buitenkant woont en niet op het plein antwoordde ze:

'Ja, dat klopt, want ik word toch, je wordt er niet bij betrokken' (Respondent 18, vrouw, bewoonster).

Het is interessant om te horen dat deze respondent met 'ze' refereert naar de bewoners aan de binnenkant van Le Medi. Het lijkt hierdoor alsof ze zich niet zeer verbonden voelt met Le Medi zelf en de mensen die er wonen. Op de vraag of ze zich onderdeel voelt van een grotere gemeenschappelijke identiteit antwoordde ze dan ook dat het voor haar totaal geen rol speelt en dat ze het niet zo ervaart. Hieruit blijkt aan beide kanten dus een soort houding te bestaan ten opzichte van elkaar. Men groet elkaar, maar toch blijft er een 'wij aan de binnenkant' en 'zij aan de buitenkant' te gelden, binnen het wooncomplex Le Medi.

Niet alleen zorgt het wonen op en rondom het plein voor een grotere kans op contact met medebewoners, ook hebben respondenten aangegeven dat er een grotere sociale controle plaatsvindt. Zij beschouwen zichzelf als verantwoordelijk voor de fysieke uitstraling en het onderhoud van het plein, maar ook voor het behouden van een aangename sfeer. Hierbij kwam het thema overlast en veiligheid ter sprake tijdens de interviews. Le Medi is omgeven door een aantal poorten die 's avonds dichtgaan en op de vraag of er een verschil zou zijn geweest in de situatie wanneer de poorten er niet waren antwoordden zij vrijwel dat er waarschijnlijk (meer) overlast zou zijn op het plein. Wat opviel uit de verscheidene antwoorden was dat een aantal respondenten rondom het plein aangaven dat ze wel eens overlast ervaren, terwijl de respondenten die in de zijstraten wonen geen overlast ervaren. Dit werd toegeschreven voornamelijk toegeschreven aan de woonlocatie binnen Le Medi:

'Van mij zou het gewoon heel de dag dicht mogen zijn hoor. Ja, want van de zomer weet je wel, ik vind het niet erg dat die kinderen hier komen spelen, maar als ze dan pakjes weggooien, chips zakjes overal ziet en ballen tegen het raam dat is ook minder weet je wel. En ik begrijp het wel, die kinderen vinden het natuurlijk ook mooi hier, van mij mogen ze komen spelen, zolang ze maar niet die rotzooi meenemen. Dat krijgen ze mee, want die ouders zeggen niet van neem je pakje mee. Als ze naar buiten gaan, daar gooien ze het ook op de straat. Dus waarom zouden ze het hier niet op straat gooien? Dat is voor hun hetzelfde. Ja, want al die kinderen van die zijstraten komen hier spelen en gillen en rennen. Ik ben er nu wel een beetje aan gewend maar in die zijstraten gaan ze niet rennen, spelen, springen, ballen trappen, dat doen ze hier voor de deur. Dus zij begrijpen niet waar wij over klagen.' (Respondent 13, vrouw, bewoonster).

Ook uit dit citaat komt naar voren dat er weer een bepaalde soort tegenstelling bestaat ten opzichte van andere bewoners binnen Le Medi; de respondent stelt dat zij als bewoonster aan het plein, meer overlast ervaart dan de bewoners die in de zijstraten wonen. Haar buurvrouw (respondent 9, vrouw, bewoonster) zegt dit ook zo te ervaren. Er wordt onder andere tegen de muren aan geplast, gehangen op het plein als de bewoners er niets van zeggen. De andere respondenten die zijn gesproken die in de zijstraten wonen zeggen inderdaad geen overlast te ervaren. Er is aangekaart door verscheidene respondenten dat er zo nu en dan inbraken waren bij de parkeergarages maar dat lag vooral aan het feit dat de poorten toen kapot waren. Er is tegenwoordig niets aan de hand volgens de meerderheid van de respondenten. Het blijkt wel uit dit citaat dat er geen eenduidige mening bestaat over de mate van overlast die ervaren wordt, en dat dit waarschijnlijk ligt waar in Le Medi je woont.

Wat verder naar voren is gekomen uit de antwoorden van de respondenten is dat zij samen onderling met enige regelmaat activiteiten organiseerden. Dit was voornamelijk in de beginjaren van het wooncomplex; het animo wordt minder maar alsnog vinden bewoners het leuk volgens de respondenten om met elkaar samen te komen:

'Minimaal, ook minimaal hoor. We hadden hier voor ons, van dit project, een evenementen commissie, of in ieder geval een groepje bewoners die dan met het EK een scherm regelden of met kerst een kerstboom weet je wel zoiets gezamenlijks. Dat was in het begin, toen we hier net woonden, en toen was daar veel animo voor. Maar het wordt steeds minder. Nou ja, nog steeds wel een kerstboom met kerst, dat lukt ons nog wel en een glühwein maar het animo wordt steeds minder' (Respondent 12, vrouw, bewoonster).

'Er worden barbecues georganiseerd, en dat is meer dan elders in de stad. Het is misschien niet het niveau wat je zou willen. Er is wel meer sociale cohesie dan elders in de stad. Toen we op Zuid woonden, toen kenden we onze burens niet' (Respondent 16, man, bewoner).

'Wat je nu ziet is, er zit iemand buiten met een flesje wijn en er komt een ander bij van joh zal ik er ook één halen en dan heb je een spontane borrel met elkaar. Maar echt van tevoren georganiseerde activiteiten die zijn er weinig. We doen nog wel met kerst, de kerstboom wordt op het plein neergezet en voor kleine kinderen wordt er wat gedaan. Ik denk dat dat wel blijft. Maar de volwassen activiteiten minder' (Respondent 17, man, bewoner).

Uit de bovenstaande citaten blijkt dat de activiteiten kleinschalig van aard zijn en tegenwoordig niet meer echt gepland worden maar spontaan plaatsvinden. Hieruit kan opgemaakt worden dat het gaat om banden met de naaste burens die aangehaald worden op zijn tijd wanneer het moment zich voordient. De kanttekening die hier dus gemaakt kan worden is dat niet alle bewoners van Le Medi betrokken worden bij activiteiten. Dit is bij een eerder citaat al naar voren gekomen (respondent 18, vrouw, bewoonster), waarbij de respondent die aan de buitenkant van Le Medi woont vrij weinig contact heeft met de bewoners aan de binnenkant van het complex.

❖ Gemeenschapskunst

Er is de respondenten ook gevraagd wat hun houding ten opzichte van gemeenschapskunst is. Niet alle respondenten hebben meegewerkt aan het mozaïekproject van Arno Coenen, maar iedereen wist dat er voor het kunstproject samen is gewerkt met de bewoners binnen en buiten Le Medi. Wat bij vrijwel alle respondenten naar voren kwam, was dat zij het project als positief hebben ervaren:

'Het draagt, los van of mensen zelf eraan hebben meegeholpen, dit mozaïek is een soort eikpunt in Le Medi. Mensen gaan er naar toe, een landmark is een groot woord, maar het is een soort landmarkje in de wijk, van kijk dit typeert dit buurtje. Dit typeert de gedachte achter de buurt, de binding Noord-Afrika en Nederland. Dus de symboolwerking ervan vind ik heel goed en de kleurigheid ervan. Er staan natuurlijk elke avond spots op dus dan zie je het ook erg goed. Er komen hier nog steeds heel veel toeristen groepen, die komen, het zit ook in die fietsroute en men gaat ook altijd daar ook even naar kijken. Dus wat dat betreft, als eikpunt werkt het heel goed' (Respondent 17, man, bewoner).

'Ja, ik denk dat het voor iedereen wel zo is, ik kan me niet voorstellen dat er iemand was die het niet mooi vond en die zich daaraan ergert. En ik denk ook wel dat iedereen het prettig vind dat iedereen zich wel een beetje moet houden aan dit zo blijft als dat de bedoeling is' (Respondent 6, vrouw, bewoonster).

Aan de hand van deze citaten kan gezegd worden dat deze positieve ervaringen zich voornamelijk uiten in fysiek (esthetisch) opzicht. Het draagt bij aan het uiterlijk van Le Medi zelf; er wordt door de laatst geciteerde respondent zelfs benadrukt dat iedereen zich er ook prettig bij voelt wanneer men zorg draagt voor hun wooncomplex. Vrijwel alle respondenten vinden dat het mozaïekproject van toegevoegde waarde is voor het wooncomplex. Het ziet er mooi uit en is tevens omschreven als een 'eikpunt' van Le Medi. Wanneer er gevraagd werd naar de sociale werking van het kunstproject werd er voornamelijk gezegd dat het kunstproject leuk was op het moment zelf om te doen, maar dat ze er vrijwel geen contacten door hebben opgedaan. Geen van de respondenten die hebben meegewerkt hebben specifiek van dat project contacten overgehouden; er heerst dus een collectieve mening. Vaak wisten de respondenten niet meer wie er nou eigenlijk aan meegewerkt had binnen Le Medi en van de mensen buiten Le Medi hebben ze helemaal niks meer vernomen. Het onderlinge contact werd meer toegeschreven aan het feit dat de bewoners er als nieuweling kwamen wonen in de wijk en dat het klussen meer een band heeft geschept dan het kunstproject:

'Ja maar dat is weer hetzelfde, je start hier met zijn allen dus je hebt sowieso al meer contact. Dat kunstproject is gewoon, nee, leuk gedaan maar het is niet dat ik er meer vrienden aan

over heb gehouden' (Respondent 7, man, bewoner).

'Nee, dat niet. Het was van oh ja leuk, waar heb jij je huis oké leuk. Maar ik denk dat wij met zijn allen de grootste band met elkaar hebben gekregen door het gezamenlijk klussen. Heb jij een hamer? Heb jij dit, oh ja. Bakje koffie? Daar hebben we eigenlijk de grootste band mee met elkaar gekregen en niet zozeer door het kunstwerk. Nee, nee. Ja dat was leuk, maar ik weet nog, dat ze me daar toen ook voor hadden gevraagd en dat ik dacht van nou ik weet het niet. Toen heb ik uiteindelijk maar meegedaan en toen vond ik het wel leuk' (Respondent 9, vrouw, bewoonster).

'Kijk, dat het er is, is hartstikke mooi. Maar het heeft niet echt een waarde toegevoegd hier. Zoals ik al zei ik heb niemand meer gezien dus. Het was wel gezellig op dat moment, dat je even dan wel even met iemand zit te praten over van alles, over de wijk, maar daarna niet echt nee' (Respondent 7, man, bewoner).

Hieruit blijkt dat de rol van het kunstproject volgens de respondenten gering was. Het was eerder een leuke bijkomstigheid dan dat het een zeer cruciaal moment was (voor het maken van contact met andere bewoners). Voortbordurend op het sociale aspect van het kunstproject, werd er gevraagd aan de respondenten of de effecten voor iedere bewoner hetzelfde zou zijn geweest volgens hen. Het draaide hierbij vooral om het genereren van sociale contacten na het samenwerken bij het kunstproject. Er heersen hieronder verschillende meningen, de ene wat kritischer dan de andere. Hieronder volgt een citaat van een respondent die niet verwacht dat de effecten voor iedereen hetzelfde zijn:

'Ik denk het niet. Je hebt natuurlijk ook mensen met verschillende achtergronden en dat niet iedereen daar even veel waarde aan hecht. Zeker ook omdat je verschillende culturele achtergronden hebt. En sommigen komen helemaal nooit, die zie je nooit hier op het plein, ook al wonen ze dichtbij, dan zie je alleen de kinderen. Die doen er bewust niet aan mee, aan dat sociale. Dus en ik denk dat kunst heel persoonlijk is. Wat jij kunst vindt, hoeft een ander geen kunst te vinden. Wat wij vinden, dat zo'n project saamhorigheid creëert hoeft een ander dat niet te vinden. Sommigen zitten er niet op te wachten om op zo'n manier contact te hebben met anderen. En ja, houden bewust afstand. En ik denk ook dat je dat niet van iedereen kan verwachten. Dat iedereen zich voor 100% zich inzet voor saamhorigheid' (Respondent 13, vrouw, bewoonster).

Er komt hier in dit citaat naar voren dat kunst als subjectief wordt ervaren; vanuit verschillende achtergronden kijken mensen anders aan tegen kunst en kunstprojecten. Datzelfde geldt voor sociaal contact; dat is minstens zo subjectief. Er is tevens gebleken uit de antwoorden van de respondenten dat een aantal enigszins sceptisch zijn over het lange termijn effect van zo'n kunstproject. Volgens hen is het project in het begin eenmalig een keer gedaan en verder is er niets meer geïnitieerd door kunstenaars of gemeentelijke bestuurslagen om nog een keer zo'n kunstproject te doen. Dit werd ervaren als een soort tekortkoming van de organisatie; het project is toentertijd snel geïntroduceerd. Het werd gedaan op een doordeweekse dag en ook tijdens kantooruren waardoor sommige bewoners daardoor verhinderd werden van het participeren bij het kunstproject. Sommige bewoners hebben dan ook aangegeven dat ze niet volledig op de hoogte waren van het hele proces van inspraak en dachten dan ook dat het hele kunstproject in kunnen en kruiken was en dat zij enkel steentjes hoefden te leggen. Een paar respondenten hebben wel aangegeven dat ze wisten dat je ideeën kon uiten en dat er bijeenkomsten waren met de organisatoren van het kunstproject en een enkeling is dan ook daarheen geweest. Over het algemeen kwam uit de interviews dat de respondenten niet optimaal op de hoogte waren van het hele kunstproject.

Ondanks het feit dat niet iedere respondent heeft meegeholpen aan het kunstproject, was het wel interessant om erachter te komen of zij vinden dat het ingezet moet worden bij andere nieuwbouwprojecten. Niet alleen hebben zij bijna allemaal aangegeven dat ze wel mee zouden willen helpen als ze de mogelijkheid hadden gehad, maar ook stonden ze over het algemeen positief tegenover het inzetten van dit soort gemeenschapskunst bij nieuwbouwprojecten:

'Om de bewoners te betrekken bij van alles? Ja, dat denk ik wel. Dan gaat het meer leven hè' (Respondent 12, vrouw, bewoonster).

'Hm, nou ja ik vind het voornamelijk gewoon heel erg leuk. Ik denk dat het zeker wel voor nieuwe bewoners een manier is om elkaar te leren kennen' (Respondent 11, vrouw, bewoonster).

'Ja dat vind ik wel, ja hoor, daar ben ik altijd voor natuurlijk. Dat is hartstikke leuk' (Respondent 6, vrouw, bewoonster).

'Ik vind het wel goed, als je iets wilt bereiken met het project dat je doet, dat je saamhorigheid.. Als je niks doet, dan komt er helemaal niks. Dus ik denk dat dat wel een trigger kan zijn om dat gevoel te stimuleren' (Respondent 13, vrouw, bewoonster).

Vrijwel iedere respondent was van mening dat dit soort projecten vaker gebruikt moeten worden bij nieuwbouwcomplexen. Deze citaten laten zien dat men het voornamelijk ziet als 'leuk' en dat wanneer er niks gedaan wordt er ook niks zal gebeuren. Het is daarom altijd goed om iets te initiëren stelden zij.

Conclusie

De rest van de verwachtingen die opgesteld waren in het methodologisch hoofdstuk luiden:

- ❖ De bewoners van Le Medi kunnen zich spiegelen aan de identiteit 'Nieuwe Rotterdammer' die de initiatiefnemers wilden bewerkstelligen.
- ❖ De bewoners van Le Medi zijn positief over de komst van Le Medi omdat deze voor een aantrekkelijker imago van de wijk heeft gezorgd.
- ❖ Het gemeenschapskunst project heeft minder invloed gehad op de bewoners van Le Medi dan dat een dergelijk project zou hebben gehad bij lagere inkomensgroepen. Gentrification is bedoeld voor de middenklasse en gemeenschapskunst uit oorsprong voor de lagere sociale klassen in de samenleving.
- ❖ Het gemeenschapskunst project heeft er voor gezorgd dat de bewoners met elkaar in contact zijn gekomen, iets dat niet had gebeurd zonder het kunstproject. Het is daadwerkelijk een *tool* om onderlinge sociale relaties te genereren.

Het blijkt dat de verwachtingen uit de theorie niet allemaal kloppen. Onder de meeste respondenten heerst de mening dat zij zich niet kunnen identificeren met het label de 'Nieuwe Rotterdammer'. Een aantal respondenten hebben aangegeven dat zij snappen dat dit gedaan wordt vanuit een verkoperspraatje, maar dat zij niet alle leefstijl kenmerken bevatten die de Nieuwe Rotterdammer typeren. De respondenten zijn allen positief over de komst van Le Medi, in de zin dat het prettig wonen is ondanks het feit dat het in een achterstandswijk staat. Tevens zijn alle respondenten niet echt op de hoogte van het imago van de wijk of in hoeverre dit veranderd wenst te worden vanuit gemeentelijke bestuurslagen. Deze verwachting klopt dus maar deels. Het gemeenschapskunst project is geen wezenlijk keerpunt in het leven van de respondenten geweest; zij die eraan mee

hebben geholpen. Dit wil zeggen dat zij het ervaren hebben als een leuk project waar ze samen konden komen maar ze hebben er geen sociale contacten aan over gehouden. Hierbij kan de kanttekening gemaakt worden dat er niet echt sprake was van een verschil tussen hogere en lagere inkomensgroepen. De laatste verwachting klopt ook maar deels: de respondenten van Le Medi kwamen sowieso al in contact met elkaar vanwege het klussen e.d. Dit betreft de respondenten die er vanaf het begin woonden, er zijn namelijk ook respondenten gesproken die later dan de oplevering er zijn komen wonen toen de woningen er al stonden. Wel hebben de respondenten samengewerkt tijdens het kunstproject met bewoners van de wijk Bospolder Tussendijken, dat contact hadden ze anders nooit gehad want met hen hebben ze nu ook bijna nooit contact. Om te stellen of het een tool is om onderlinge relaties te genereren is lastig. Dit ligt aan het feit dat het een eenmalig project was. Het wordt wel door alle respondenten positief ervaren en ze vinden dat men hierdoor wel meer mogelijkheden krijgt om medebewoners te leren kennen.

Wanneer er gekeken wordt naar de deelvraag kan er gesteld worden dat er op alle pijlers van gentrification verschillende geluiden zijn gehoord onder de respondenten. Op economisch gebied variëren de meningen sterk onder de respondenten. Er is geen eenduidig beeld over wat ze precies van de economische ontwikkelingen vinden en over het huidige winkelaanbod/voorzieningsniveau. Er is zowel negatieve als positieve respons. De kernpunten zijn voornamelijk dat het huidige aanbod voor de dagelijkse levensbehoefte zijn maar dat er weinig variatie is in het aanbod. Een aantal respondenten vind dit prima, totaal geen probleem, en zijn positief over de nabijheid van deze winkels bij Le Medi. Andere respondenten vinden het voornamelijk vervelend dat er niks nieuws bij komt en het maar bij dezelfde theehuisjes e.d. blijft haken, al maken ze gebruik van de voorzieningen op de Schiedamseweg. Er waren echter ook respondenten die helemaal niets zien in de Schiedamseweg en liever wat verder weg hun boodschappen etc. doen. Vrijwel alle respondenten zijn gelijk gestemd wanneer het fysieke aspect van gentrification naar voren kwam. Ze vinden het een fijn woonmilieu en voelen zich er thuis. In dat opzicht kan het daarom gezien worden als een geslaagd wooncomplex. Wel is het zo, wanneer er gekeken wordt naar de directe omgeving, dat er een duidelijk verschil is qua onderhoud en uitstraling. Alle respondenten stelden dat de omgeving buiten Le Medi over het algemeen minder goed onderhouden, schoon en dus netjes is. Hierbij komt het sociale aspect om de hoek kijken; de fysieke uitstraling van de omgeving buiten Le Medi wordt vaak verweten zo te zijn door de bewoners van de rest van de wijk. Het begrip 'othering' is wat hier meespeelt; de bewoners van Le Medi schijnen samen een eilandje in de wijk te vormen aan de hand van de analyse van de gehouden interviews. Er is weinig tot geen contact met andere bewoners in de wijk Bospolder Tussendijken. Het culturele aspect, doelend op het mozaïekproject, wordt als positief ervaren maar er kan hierbij een kanttekening worden geplaatst; het is maar eenmalig en zou vaker moeten gebeuren. Er zijn in het verleden pogingen gedaan om een kunstproject te initiëren maar het kwam niet van de grond. Ook op het gebied van deze pijler kan er genoeg veranderd worden volgens het merendeel van de respondenten. Een aantal hebben gesteld dat wanneer er duidelijk vanuit initiatiefnemers, zij het gemeentelijke bestuurslagen of kunstenaars, actie wordt ondernomen om een kunstproject of een sociaal project te initiëren, bewoners het gevoel krijgen dat zij er toe doen en uiteindelijk meer zorg gaan dragen voor hun leefomgeving.

Uit de literatuur omtrent gentrification is naar voren gekomen dat de creatieve sector en openbare kunst een grote rol spelen bij het opwaarderen van een achterstandswijk. Gemeenschapskunst is een steeds belangrijker stroming binnen de openbare kunst waarbij bewonersparticipatie de sleutel is tot een succesvol gemeenschapskunst project (Carey & Sutton, 2004; Casanovas, 2005; Thissen, 2007). Dit onderzoek tracht inzicht te genereren in de rol van gemeenschapskunst bij gentrification. Om dit te kunnen onderzoeken is er gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode, waarbij er ingezoomd werd op een case study. Door het kiezen van een case study is het mogelijk om te reflecteren en te leren van de onderzochte situatie (Zebracki, 2012). In dit onderzoek stond het stedelijk vernieuwingsproject 'Le Medi' in de wijk Bospolder Tussendijken centraal. Voor deze locatie is gekozen omdat het zich bevindt in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven, waar beleid op gentrification plaatsvindt. Ook de betreffende wijk waarin zich het wooncomplex bevindt, is onderdeel van stedelijke vernieuwingsprogramma's. In het wooncomplex 'Le Medi' is tevens gebruik gemaakt van gemeenschapskunst. Deze casestudy omvat daarom beide aandachtspunten; zowel gentrification als gemeenschapskunst typeren dit stedelijk vernieuwingsproject.

Uiteindelijk is getracht een antwoord te formuleren op de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre zetten initiatiefnemers gemeenschapskunst in als beleidsmiddel bij gentrification en hoe kunnen de perspectieven van de bewoners daaromtrent worden getypeerd?

Hierbij werden de volgende deelvragen gesteld:

- Met welke doelen zetten initiatiefnemers, in de context van gentrification, gemeenschapskunst in op sociaal, economisch, fysiek en cultureel vlak in de deelgemeente Delfshaven en waarom?

- Hoe kunnen de ervaringen van de bewoners van de deelgemeente Delfshaven ten opzichte van de voornoemde doelen van het ingezette gentrificationbeleid worden getypeerd?

Het doel was om achter de perspectieven van de bewoners te komen omtrent gemeenschapskunst en gentrification. Door middel van dit soort onderzoek is het mogelijk om dieper in te gaan op wat er leeft onder een bepaalde doelgroep en waarom dat zo is. Er werd in dit onderzoek gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews waarbij er een lijst van specifieke topics opgesteld. De vier pijlers van gentrificationbeleid zijn aan de kaak gesteld. Ook werd er rekening gehouden met de beleving van de plaats en in hoeverre er een sociale identiteit onder bewoners in dit nieuwbouw complex is ontstaan, mede door het kunstproject.

Er kunnen aan de hand van de deelvragen een aantal kernpunten geformuleerd worden die uit de analyse van het onderzoek naar voren zijn gekomen.

Als er wordt gekeken naar de eerste deelvraag kan er gesteld worden dat het kunstproject, het mozaïekproject, als het ware is ingezet als gemeenschapskunst om zo de kosten zo laag mogelijk te houden. Puur uit praktisch nut en financieel oogpunt kwamen de initiatiefnemers op het idee om bewonersparticipatie toe te passen. Er moet echter wel de kanttekening gemaakt worden dat de initiatiefnemers bewonersparticipatie in een hoog vaandel plaatsen en dat ze er uiteindelijk wel volledig achter stonden om het toe te passen. Zowel bij het woonproject Le Medi als bij het kunstproject hadden de bewoners de mogelijkheid tot inspraak. Le Medi is tot stand gekomen om voornamelijk te zorgen voor een nieuw en fijn woonmilieu binnen de wijk Bospolder Tussendijken. Er is getracht om een bepaalde uniciteit te creëren wat zich uitte in de esthetische waarde van het complex. Het kunstproject diende voor een extra verfraaiing van het wooncomplex en moest een symbolische waarde genereren voor zowel de oude als de nieuwe bewoners in Bospolder Tussendijken. Het heeft tevens gediend als een culturele activiteit in de wijk, al was het eenmalig.

Over hoe de bewoners het kunstproject ervaren hebben, daar zijn de initiatiefnemers eenduidig over: men vond het leuk om mee te helpen en waren heel enthousiast. Maar als er nagedacht werd over of het kunstproject verder nog onderling contact heeft gegenereerd onder de bewoners, wisten de initiatiefnemers vaak geen antwoord op deze vraag. Ze denken dat men het leuk vond, maar dat was ten tijde van het kunstproject zelf en omdat het eenmalig was heeft het daardoor niet veel invloed gehad op onderlinge contacten.

Wanneer er gekeken wordt naar de tweede deelvraag kan er gesteld worden dat er op alle pijlers van gentrification verschillende geluiden zijn gehoord onder de respondenten. Op economisch gebied variëren de meningen sterk onder de bewoners. Er is geen eenduidig beeld over wat ze precies van de economische ontwikkelingen vinden en over het huidige winkelaanbod/voorzieningsniveau. Er is zowel negatieve als positieve respons. De kernpunten zijn voornamelijk dat het huidige aanbod voor de dagelijkse levensbehoefte zijn maar dat er weinig variatie is in het aanbod. Een aantal bewoners vinden dit prima, totaal geen probleem, en zijn positief over de nabijheid van deze winkels bij Le Medi. Andere bewoners vinden het voornamelijk vervelend dat er niks nieuws bij komt en het maar bij dezelfde theehuisjes e.d. blijft haken, al maken ze gebruik van de voorzieningen op de Schiedamseweg. Er waren echter ook bewoners die helemaal niets zien in de Schiedamseweg en liever wat verder weg hun boodschappen etc. doen. Vrijwel alle respondenten zijn gelijk gestemd wanneer het fysieke aspect van gentrification naar voren kwam. Ze vinden het een fijn woonmilieu en voelen zich er thuis. In dat opzicht kan het daarom gezien worden als een geslaagd wooncomplex. Wel is het zo, wanneer er gekeken wordt naar de directe omgeving, dat er een duidelijk verschil is qua onderhoud en uitstraling. Alle bewoners stelden dat de omgeving buiten Le Medi over het algemeen minder goed onderhouden, schoon en dus netjes is. Hierbij komt het sociale aspect om de hoek kijken; de fysieke uitstraling van de omgeving buiten Le Medi wordt vaak verweten zo te zijn door de bewoners van de rest van de wijk. Het begrip 'othering' is wat hier meespeelt; de bewoners van Le Medi schijnen samen een eilandje in de wijk te vormen aan de hand van de analyse van de gehouden interviews. Er is weinig tot geen contact met andere bewoners in de wijk Bospolder Tussendijken. Het culturele aspect, doelend op het mozaïekproject, wordt als positief ervaren maar er kan hierbij een kanttekening worden geplaatst; het is maar eenmalig en zou vaker moeten gebeuren. Er zijn in het verleden pogingen gedaan om een kunstproject te initiëren maar het kwam niet van de grond. Ook op het gebied van deze pijler kan er genoeg veranderd worden volgens het merendeel van de bewoners. Een aantal hebben gesteld dat wanneer er duidelijk vanuit initiatiefnemers, zij het gemeentelijke bestuurslagen of kunstenaars, actie wordt ondernomen om een kunstproject of een sociaal project te initiëren, bewoners het gevoel krijgen dat zij er toe doen en uiteindelijk meer zorg gaan dragen voor hun leefomgeving.

Wanneer er wordt terug gekoppeld naar de theorie blijkt dat niet alle verwachtingen uit de theorie kloppen. Er zijn niet op alle pijlers effecten waarneembaar geworden, iets dat wel verwacht wordt bij het plaatsen van nieuwbouwwoningen (Meier, 2009). Op voornamelijk economisch en cultureel vlak is er vrij weinig impuls gegeven aan de wijk. Wel kloppen de verwachtingen in de zin van dat er een uniciteit is gecreëerd en dat er een nieuwe middenklasse aangetrokken is. Deze middenklasse identificeert zich echter niet met het opgestelde label de 'Nieuwe Rotterdammer'. Een aantal bewoners hebben aangegeven dat zij snappen dat dit gedaan wordt vanuit een verkoperspraatje, maar dat zij niet alle leefstijl kenmerken bevatten die de Nieuwe Rotterdammer typeren. Het is interessant dat de bewoners zichzelf wel als anders beschouwen dan de rest van de bewoners van Bospolder Tussendijken. Ze wonen er zeer prettig, maar vinden dat de omgeving te wensen overlaat wanneer zij buiten de poorten komen. Er wordt in de theorie echter verwacht dat door het verkrijgen van een sociaal gemixte bevolking er meer sprake is van onderling contact en uiteindelijk sociale cohesie; het ontstaan van een hechte wijk (Uitermark, 2003; Kleinhans et al., 2007; Meier, 2009). Dit wordt echter niet ervaren wanneer er naar de wijk Bospolder Tussendijken als geheel wordt gekeken. Het blijkt dat Le Medi een klein eilandje in de wijk is gaan vormen in plaats van dat het meer zou integreren in de wijk.

Tevens zijn alle respondenten niet echt op de hoogte van het imago van de wijk of in hoeverre dit veranderd wenst te worden vanuit gemeentelijke bestuurslagen. De verwachting dat Le Medi voor een aantrekkelijker imago van de wijk heeft gezorgd klopt dus maar deels (Meier, 2009).

Een gemeenschapskunst project heeft als doel mensen een stem te geven en het ontwikkelen van talenten een kans te geven. Het bijzondere is dat het voornamelijk bedoeld is voor de lagere sociale groepen in de samenleving (Burnham et al, 2004; Thissen, 2007). Andere bewoners van Bospolder Tussendijken hebben ook meegeholpen aan het project, die niet aan het yuppieachtige plaatje voldoen. Maar de bewoners van Le Medi, en dus de respondenten die zijn verkregen voor het onderzoek behoren tot de middenklasse en vaker hoger opgeleiden. Het is daarom interessant dat gemeenschapskunst hier is ingezet, ondanks het feit dat het meer uit een financiële bedoeling was oorspronkelijk. De gesproken bewoners hebben het ervaren als een leuk project waar ze samen konden komen maar ze hebben er geen sociale contacten aan over gehouden. Hierbij kan de kanttekening gemaakt worden dat er niet echt sprake was van een verschil tussen hogere en lagere inkomensgroepen. De verwachting dat het project minder invloed heeft gehad op de bewoners van Le Medi, dat dat een dergelijk project zou hebben gehad bij lagere inkomensgroepen klopt deels; het blijkt dat gemeenschapskunst ook ingezet kan worden bij sociale groepen uit de middenklasse. Er valt niet echt een label te plakken aan gemeenschapskunst dat het voor een bepaalde bevolkingsgroep of klasse is voorbehouden. De verwachting dat het project ervoor heeft gezorgd dat de bewoners van Le Medi met elkaar in contact kwamen en het daardoor een goede *tool* is bij herstructurering klopt ook maar deels: de respondenten van Le Medi kwamen sowieso al in contact met elkaar vanwege het klussen e.d. Dit betreft de respondenten die er vanaf het begin woonden, er zijn namelijk ook respondenten gesproken die later dan de oplevering er zijn komen wonen toen de woningen er al stonden. Wel hebben de gesproken bewoners samengewerkt tijdens het kunstproject met bewoners van de wijk Bospolder Tussendijken, dat contact hadden ze anders nooit gehad want met hen hebben ze nu ook bijna nooit contact. Om te stellen of het een tool is om onderlinge relaties te genereren is lastig. Dit ligt aan het feit dat het een eenmalig project was. Het wordt wel door alle gesproken bewoners positief ervaren en ze vinden dat men hierdoor wel meer mogelijkheden krijgt om medebewoners te leren kennen. Alle bewoners vonden dat gemeenschapskunst toegepast moet worden bij andere nieuwbouwcomplexen.

Reflectie

In de methodologie is er vermeld dat er beperkingen waren bij het onderzoek. De beperkingen hielden in dat er enkel respondenten geïnterviewd zijn die in Le Medi wonen. De bewoners die erbuiten wonen, dus in de directe omgeving, en hebben meegeholpen aan het mozaïek zijn niet gesproken. Vanwege de tijdsafhankelijkheid en gebrek aan documentatie wie er heeft meegeholpen aan het kunstproject was dit vrijwel onmogelijk om uit te zoeken. Ook zijn niet alle initiatiefnemers gesproken vanwege het feit dat zij niet beschikbaar waren. Er is getracht deze methodologische beperkingen zoveel mogelijk te overkomen. Vanwege het tijdrovende aspect van dataverzameling is geprobeerd om zoveel mogelijk afspraken vast te leggen met bewoners; er is bij sommige huizen aangebeld en wanneer bewoners op het plein waren zijn ze aangesproken met de vraag of zij dezelfde week, of de week daarop tijd hadden om mij te woord te staan. Tevens initiatiefnemers zijn allen benaderd via de email of telefoon, waardoor de kans groter werd op respons. Op deze manier zijn er zoveel mogelijk respondenten getracht te verkrijgen tot data verzadiging plaatsvond. Het probleem van tijdsafhankelijkheid is dus op deze manier enigszins ingeperkt; de interview afspraken stonden van tevoren vastgesteld.

Aanbeveling verder onderzoek

- ❖ Aan de hand van de uitkomsten van de interviews blijkt dat er een aantal aspecten verder onderzoek nodig hebben. Le Medi is gebouwd vanwege het feit dat de initiatiefnemers iets bijzonders wilden creëren, iets dat nog niet was gebouwd. Hoewel het niet bij ieder nieuwbouwcomplex zo hoeft te zijn, bleek dat er hier sprake is van 'othering'. In dit geval wil

dat zeggen dat de gesproken bewoners van Le Medi aan hebben gegeven dat zij meer verantwoordelijk zijn voor de omgeving dan andere bewoners. Zij refereren dan ook naar mensen in Le Medi, en 'zij' erbuiten. Verder onderzoek kan inzicht geven hoe er tegengegaan kan worden dat andere nieuwbouwcomplexen, als Le Medi, een eiland gaan vormen in de wijk? Een eiland vormen in de zin dat de bewoners van een dergelijk complex een apart groepje gaan vormen binnen de wijk; dus sociaal gezien.

- ❖ Het kan tevens interessant zijn om te onderzoeken wat bewoners van de wijk (dus omwonenden) vinden van een complex als Le Medi, zien zij het als een opzichzelfstaand buurtje? In dit onderzoek stonden de perspectieven van bewoners van Le Medi centraal; de perspectieven van bewoners van een nieuwbouwcomplex. Op deze manier kan de sociale diversiteit in ervaringen dus nader onderzocht worden teneinde nog meer gedifferentieerd inzicht in de thematiek te kunnen verschaffen.
- ❖ Met dit onderzoek is een link aangetoond tussen gentrification en gemeenschapskunst. Het kan interessant zijn om te onderzoeken of de perspectieven van de initiatiefnemers en bewoners verschillen wanneer een soortgelijk onderzoek gedaan wordt in een andere context. Op deze manier ontstaat er tevens meer vergelijkingsgrond en een gedifferentieerd inzicht in de perspectieven omtrent gentrification en gemeenschapskunst.
- ❖ Veranderingen en percepties ten opzichte van nieuwbouwcomplexen (als Le Medi) door de tijd heen, kunnen worden aangetoond met een herhaling van het onderzoek in de toekomst. Dan kan er gezien worden of nieuwbouwcomplexen positieve of negatieve effecten hebben op de vier pijlers van gentrification in de wijk en de bewoners die er wonen.

- Boeije, H., 't Hart, H. & Hox, J. (2009), *Onderzoeksmethoden*. 8e druk. Utrecht: Boom onderwijs, 2009.
- Bridge, G. (2006), A global gentrifier class? *Environment and Planning A* 2007, volume 39, pp. 32-46.
- Bridge, G. & Dowling, R. (2001), Microgeographies of retailing and gentrification. *Australian Geographer* 32, pp. 93 - 107.
- Bryman, A. (2012), *Social Research Methods* 4th edition. Oxford: Oxford University Press.
- Burnham, L., Durland, D. & Ewell, M. (2004), *The CAN Report. The State of the Field of Community Cultural Development: Something New Emerges. A Report from the Community Arts Network Gathering, Art in the Public Interest*. North Carolina.
- Butler, T. (2007), For gentrification? *Environment and Planning A* 2007, volume 39, pp. 162-181.
- Cameron, S. & Coaffee, J. (2005), Art, Gentrification and Regeneration – From Artist as Pioneer to Public Arts. *European Journal of Housing Policy*, Volume 5 (1), pp. 39-58.
- Carey, P. & Sutton, S. (2004) Community development through participatory arts: lessons learned from a community arts and regeneration project in South Liverpool, *Community Development Journal*, 39 (2), pp. 123–134.
- Casanovas, M. (2005), Public art and its integration in the urban environment, in Remesar, A. (ed.) *Urban Regeneration. A Challenge for Public Art*. Barcelona: University of Barcelona, pp. 19-23
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2013), Statline Databank
www.cbs.nl
> a. Kerncijfers wijken en buurten>Rotterdam>Delfshaven>Bospolder Tussendijken>aantal inwoners
> b. Kerncijfers wijken en buurten>Rotterdam>Delfshaven>Bospolder Tussendijken>inkomen
> c. Kerncijfers wijken en buurten>Rotterdam>Delfshaven>Bospolder Tussendijken>eigen woning
- Chapple, K. & Jackson, S. (2010), Commentary: Arts, Neighborhoods, and Social Practices: Towards an Integrated Epistemology of Community Arts. *Journal of Planning Education and Research* 29(4), pp. 478–490.
- Clark, E. (2005), The order and simplicity of gentrification – a political challenge. In: Atkinson R and Bridge G (eds). *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. London: Routledge, pp. 256–264.
- Dakpark Rotterdam (2013), Introductie. [geciteerd op 25-6-2013]
<http://www.dakparkrotterdam.nl/introductie.html>
- Deelgemeente Delfshaven (2011a), Gebiedsvisie Delfshaven. [geciteerd op 23-03-2013]
<http://www.rotterdam.nl/tekst:gebiedsvisiedelfshaven>

- Deelgemeente Delfshaven (2011b), Bospolder [geciteerd op 23-03-2013]
<http://www.rotterdam.nl/tekst:bospolder>
- Deelgemeente Delfshaven, Com.wonen & Proper-Stok (2009), Gebiedvisie Bospolder-Tussendijken 2020. pp. 1 - 68.
- Doucet, B. (2009), Living through gentrification: subjective experiences of local, non-gentrifying residents in Leith, Edinburgh. *Journal of Housing and the Built Environment* 24, pp. 299 - 315.
- Doucet, B., Van Kempen, R. & Weesep, J. van (2011), 'We're a rich city with poor people': municipal strategies of new-build gentrification in Rotterdam and Glasgow. *Environment and Planning A* 2007, volume 43, pp. 1438-1454.
- Evans, G. (2005), Measure for Measure: Evaluating the Evidence of Culture's Contribution to Regeneration *Urban Studies*, Vol. 42 (5/6), pp. 959–983.
- Evans, G. L. & Foord, J. (2003) Cultural planning in east London, in: N. Kirkham and M. Miles (Eds) *Cultures and Settlement: Advances in Art and Urban Futures*, Volume 3, pp. 15–30. Bristol: Intellect Books.
- Finkelpearl, T. (2001), *Dialogues in Public Art*. Cambridge: The MIT Press.
- Fotiadi, E. (2011), *The game of participation in art and the public sphere*. Maastricht: Shaker Publishing.
- Florida, R. (2002), *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Freeman, L. & Braconi, F. (2004), Gentrification and Displacement. New York City in the 1990s. *Journal of the American Planning Association*, Vol. 70 (1), pp. 39 - 52.
- Galema, W. (2011), *Ruimte voor kunst, achtergronden van 60 jaar percentageregeling*. Amsterdam: Sun, Rijksgebouwendienst, pp. 189-275.
- Glass, R. (1964), *London: Aspects of Change Report 3*, Centre for Urban Studies. London: MacGibbon & Kee.
- Gospodini, A. (2006), Portraying, classifying and understanding the emerging landscapes in the post-industrial city. *Cities* 23 (5), pp. 311-330.
- Grodach, C. (2008), Art spaces, public space, and the link to community development. *Community Development Journal* Vol. 45 (4), pp. 474 - 493.
- Hackworth, J. & Smith, N. (2001), The changing state of gentrification. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92 (4), pp. 464-477
- Hall, T. & Robertson, I. (2001), Public art and urban regeneration: advocacy, claims and critical debates. *Landscape Research*, 26(1), pp. 5–26.
- Hamnett, C. (1991), *The Blind Men and the Elephant: The Explanation of Gentrification*. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, Volume 16 (2), pp. 173-189.

- Historisch Delfshaven (2009), Kunst en cultuur. [geciteerd op 25-6-2013]
<http://www.rotterdamhistorischdelfshaven.nl/kunst-a-cultuur.html>
- Karsten, L. (2003), Family Gentrifiers: Challenging the City as a Place Simultaneously to Build a Career and to Raise Children. *Urban Studies*, Volume 40 (12), pp. 2573-2584.
- Karsten, L. & Van Kempen, E. (2001), Middenklasse gezinnen in Herstructureringswijken. *Beleid en Maatschappij*, 28, pp. 18–29.
- Kay, A. (2000), Art and community development: the role the arts have in regenerating communities. *Community Development Journal*, Volume 35 (4), pp. 414-424.
- Kay, A. & Watt, G. (2000), The role of the arts in regeneration, *Research Findings 96*, Edinburgh, Scottish Executive Central Research.
- Kleinmans, R., Priemus, H. & Engbersen, G. (2007), Understanding Social Capital in Recently Restructured Urban Neighbourhoods: Two Case Studies in Rotterdam. *Urban Studies*, volume 44 (5/6), pp. 1069-1091.
- Kloosterman, R.C. & Van der Leun, J.P. (1999), Just for Starters: Commercial Gentrification by Immigrant Entrepreneurs in Amsterdam and Rotterdam Neighbourhoods. *Housing Studies*, 14 (5), pp. 659-677.
- Kwon (2004), *One Place after Another. Site-Specific Art and Local Identity*. Cambridge: The MIT Press.
- Lees, L. & Ley (2008), Introduction: Gentrification and public policy. *Urban Studies* 45(12), pp. 2379–2384.
- Ley, D. (1996), *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford: Oxford University Press
- Ley, D. (2003), Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification. *Urban Studies*, Volume 40, (12), pp. 2527-2544.
- Lowe, S. (2000), Creating community art for community development. *Journal of Contemporary Ethnography*, 29 (3), pp. 357-386.
- Markusen, A. & Gadwa, A. (2010), Arts and Culture in Regional Planning: A Review and Research Agenda. *Journal of Planning Education and Research* 29 (3), pp. 379-391.
- Matarasso, F. (1998) *Poverty and oysters: the social impact of local arts development in Portsmouth*, Comedia, Stroud.
- Meier, S. (2009), Le Medi: Mediterraan gevoel te koop in Rotterdam. Over de aantrekkingskracht van gethematiseerde woningbouw voor de nieuwe stedelijke middenklasse. *Sociologie*, jaargang 5 (2), pp. 277-299.
- Mccarthy, J. (2006), Regeneration of Cultural Quarters: Public Art for Place Image or Place Identity? *Journal of Urban Design*, 11(2), pp. 243-262.

- McKinnish, T., Walsh, R. & Kirk White, T. (2010), Who gentrifies low-income neighborhoods? *Journal of Urban Economics* 67, pp. 180 -193.
- Ministerie van VROM (2005), *Ruimte van ons allemaal, participeren in beheer van de openbare ruimte*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van VROM (2009), *Percentageregeling beeldende kunst. Beschrijving van de regeling en de procedure voor de realisatie van beeldende kunst in opdracht van de Rijksgebouwendienst*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Mothership (2008), *Projecten: Le Medi*, Arno Coenen. [geciteerd op 25-06-2013]
<http://www.entertthemothership.com/le-medi-2/>
- Newman, T., Curtis, K. & Stephens, J. (2003), Do community-based arts projects result in social gains? A review of the literature. *Community Development Journal*, pp. 310–322.
- Oosterling, H. (2002), *Grootstedelijke reflecties. De verbeelding van de openbare ruimte*, in Oosterling, H. en Thissen, S. (eds), *Interakta 5: Grootstedelijke Reflecties over Kunst & Openbare Ruimte*. Rotterdam: CFK, p. 7-11.
- Pacione, M. (2009), *Urban Geography: A Global Perspective*. Third Edition. Abingdon: Routledge.
- Peck, J. (2005), *Struggling with the Creative Class*. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 29 (4), pp. 740 -770.
- Pratt, A.C (2011), The cultural contradictions of the creative city. *City, Culture and Society*, 2, pp. 123–130.
- Prior, N. (2005), A question of perception: Bourdieu, art and the postmodern. *The British Journal of Sociology* Vol. 56 (1), pp. 123 - 139.
- Proefpark de Punt (2013), *Over het Proefpark*. [geciteerd op 25-6-2013]
http://www.proefparkdepunt.nl/read/over_Proefpark_de_Punt
- Purcell, R. (2009), *Images for change: community development, community arts and photography*. *Community Development Journal*, Volume 44 (1), pp. 111-122.
- Remesar, A. (ed.) (2005), *Urban Regeneration. A Challenge for Public Art*. Barcelona: University of Barcelona.
- Rofe, M.W. (2003), 'I want to be Global': Theorising the Gentrifying Class as an Emergent Élite Global Community. *Urban Studies*, Volume 40 (12), pp. 2511-2526
- Rotterdam World Port City (2013), *Slavernijmonument op de Lloydpier*. [geciteerd op 25-06-2013]
<http://www.rotterdam.nl/eCache/TER/17/52/098.html>
- Sakizlioğlu, B. (2010), *Urban Renewal Policies and Gentrification to the Thresholds of Gentrification: The Case of Tarlabası-Istanbul*, Working Paper, 2010.
- Sharp, J., Pollock, P. & Paddison, R. (2005), Just art for a just city: public art and social inclusion in urban regeneration. *Urban Studies* 42 (5/6), pp. 1001-1023.

- Smith, N. (2002), *New globalism, new urbanism: gentrification as a global urban strategy*. *Antipode* 34, pp. 427-450.
- Thissen, S. (2007), *Community Art: enkele kanttekeningen*. pp. 185 - 189. In: *Centrum Beeldende kunst (2009): Actieprogramma cultuurbereik 2004-2008, onze stad!* Rotterdam: CBK Rotterdam.
- Top010 (2013), *Nieuwbouw Delfshaven*. [geciteerd op 25-6-2013] http://www.top010.nl/html/nieuwbouw_rotterdam_w-e-st.htm
- Twigger-Ross, C.L. & Uzzell, D.L. (1996), *Place and Identity Processes*. *Journal of Environmental Psychology* 16, pp. 205 - 220.
- Uitermark, J. (2003), 'Social mixing' and the management of disadvantaged neighbourhoods: the Dutch policy of urban restructuring revisited. *Urban Studies*, 40, pp. 531-549.
- Uitermark, J. & Duyvendak, J.W. (2007), *Gentrification as a governmental strategy: social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam*. *Environment and Planning A* 2007, volume 39, pp. 125-141.
- Van Dael, Y. (2008), *Le Medi. Een procesverslag: van droom naar realiteit*. Rotterdam: Com-Wonen.
- Van den Hoogen, Q.L. (2009), *Individuele en maatschappelijke waarden van kunstervaringen, of wat er zo bijzonder is aan kunst*. Paper voor de conferentie. *Onderzoek in Cultuureducatie*. Faculteit der letteren, Rijksuniversiteit Groningen, pp. 1 -20.
- Van der Graaf, P. & Duyvendak, J.W. (2009), *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing. Een vergelijkend onderzoek naar de buurthechting van bewoners in Nederland en Engeland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Melik, R. G. (2008), *Changing public space, The recent redevelopment of Dutch city squares*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Williams, M. (2000), *Interpretivism and Generalisation*. *Sociology*, Vol. 34 (2), pp. 209-224.
- Winkel, C. van (2002), *De grote uitverkoop. Expertise en competentie in het openbaar domein*, in Oosterling, H. en Thissen, S. (eds), *Interakta 5: Grootstedelijke Reflecties over Kunst & Openbare Ruimte*. Rotterdam: CFK, p. 76-79.
- Winkeliersvereniging Schiedamseweg (2013), *Winkeliersvereniging Schiedamseweg*. [geciteerd op 25-06-2013] <http://www.allesinrotterdam.nl/schiedamseweg/>
- Woonbron (2013a), *Wonen en wijken: Deelgemeente Delfshaven*. [geciteerd op 23-03-2013] <http://www.woonbron.nl/lkZoekEenWoning/WonenEnWijken/Pages/DeelgemeenteDelfshaven.aspx?vestiging=Delfshaven&item=DeelgemeenteDelfshaven>
- Woonbron (2013b), *Wonen en wijken: Bospolder Tussendijken*. [geciteerd op 23-03-2013] <http://www.woonbron.nl/lkZoekEenWoning/WonenEnWijken/Pages/DelfshavenBospolder.aspx?vestiging=Delfshaven&item=Bospolder-Tussendijken>
- Zebracki, M. (2012), *Public Artopia. Art in Public Space in Question*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Zukin, S. (1987), Gentrification: culture and capital in the urban core. *Annual Review Sociology* 13, pp. 129-147.

Zukin, S. (1990), Socio-Spatial Prototypes of a New Organization of Consumption: The Role of Real Cultural Capital. *Sociology* 24 (1), pp. 37 - 56.